

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

& ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Ευρωπαϊκές Πολιτικές για την Καταπολέμηση του
Κοινωνικού Αποκλεισμού

Φιλησία Κεμερλή

(Α.Μ. 0320Μ010)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Τρύφωνας Κωστόπουλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, (Επιβλέπων)

Μιλτιάδης Κήπας, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ανδρέας Λύτρας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Φιλησία Κεμερλή, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΟΥ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	9
Εισαγωγή.....	11

Μέρος Α

Η Θεωρία Πίσω Από Τον Κοινωνικό Αποκλεισμό

1.1 Κοινωνική Ενσωμάτωση και Κοινωνικός Αποκλεισμός.....	14
1.1.α. Emile Durkheim για την Κοινωνική Ενσωμάτωση.....	15
1.1.β. Η Σχολή του Σικάγο για τον Κοινωνικό Αποκλεισμό.....	17
1.2. Τα Χαρακτηριστικά της Έννοιας.....	19
1.2.1. Πολυδιάστατη και Πολυεπίπεδη Έννοια.....	19
1.2.2. Έννοια Πολιτικής Διαχείρισης.....	20
1.2.3. Έννοια – ορίζοντας.....	20
1.2.4. Έννοια που αναφέρεται σε μία διαδικασία.....	21
1.3. Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες	21
1.3.1. Φτώχεια	22
1.3.2. Μεταναστευτικά – Προσφυγικά Ρεύματα.....	23
1.3.3. Άτομα με Αναπηρία.....	24
1.3.4. Ηλικιωμένοι και Νέοι.....	25
1.3.5. ΛΟΑΤΚΙ+.....	26
1.3.6. Ρομά.....	27
1.3.7. Γυναίκες.....	28
2. Κράτος Πρόνοιας Και Κοινωνική Αλληλεγγύη για την Αντιμετώπιση των Κοινωνικών Ανισοτήτων.....	29
2.1. Τα Μοντέλα του Κράτους Πρόνοιας.....	30
2.2. Το Κράτος Πρόνοιας στην Ελλάδα.....	33
3. Η Παρακμή του Κράτους Πρόνοιας στα Χρόνια της Κρίσης.....	37
3.1. Μείωση Εισοδήματος, Απορρυθμισμένη Αγορά Εργασία και Κοινωνικός Αποκλεισμός.....	37
3.2. Η Αποψύλωση του Κράτους Πρόνοιας.....	40
3.3. Η Συμβολή της Κοινωνίας των Πολιτών στο Κράτος Πρόνοιας.....	41

Μέρος Β

Οι Ευρωπαϊκές Πολιτικές Καταπολέμησης

4.1. Οι Προκλήσεις της Ευρωπαϊκής Πραγματικότητας.....	43
4.2. Αρχιτεκτονικές Διακυβέρνησης.....	45
4.2.1. Στρατηγική της Λισαβόνας.....	47
4.2.2. Ευρώπη 2020.....	51
4.2.3. Συγκριτική Αποτίμηση Πολιτικών.....	53
Επίλογος.....	56
Βιβλιογραφία.....	57

Περίληψη

Το ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι οι ευρωπαϊκές στρατηγικές, οι «αρχιτεκτονικές διακυβέρνησης», καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού στα κράτη μέλη της Ένωσης. Ο βασικός άξονας της εργασίας ήταν οι στρατηγικές που έχουν ληφθεί από το 2000 και μετέπειτα, καθώς τη δεκαετία 2000-2010 συνέβησαν πολύ σημαντικές αλλαγές στα ευρωπαϊκά δεδομένα (υιοθέτηση κοινού νομίσιματος, δημοσιονομική κρίση και κρίση χρέους, προσχώρηση προερχόμενων από το Ανατολικό Μπλοκ κρατών στην ΕΕ), που άλλαξαν τις ισορροπίες και επέτειναν τις κοινωνικές ανισότητες. Η ερευνητική μέθοδος που ακολουθήθηκε είχε ποιοτικά χαρακτηριστικά, αφού έγινε αποκλειστική χρήση βιβλιογραφικών πηγών. Θεωρητικά η εργασία στηρίχθηκε στα έργα του Durkheim και της σχολής του Σικάγο, δημιουργώντας ένα θεωρητικό δυαδικό πρότυπο ανάμεσα σε κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνικό αποκλεισμό. Από την έρευνα φάνηκε ότι, μολονότι υπάρχει ο σχεδιασμός για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, όσο αυτός εκλαμβάνεται ως επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης από τις ιθύνουσες για τον σχεδιασμό ευρωπαϊκές αρχές, τόσο δεν θα λαμβάνονται άμεσες πολιτικές για την καταπολέμησή του και θα συνεχίζει να ταλανίζει τους πιο ευάλωτους πολίτες. Σίγουρα, η επιλογή της νεοφιλελεύθερης οπτικής από την ΕΕ, από τη Λισαβόνα II και μετά, έχει επηρεάσει αρνητικά την λήψη παραδοσιακών μέτρων και πολιτικών του κράτους πρόνοιας και έχει κυρίως στρέψει την προσοχή σε άλλου είδους πολιτικές, χωρίς ωστόσο να λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε ατόμου.

Λέξεις – κλειδιά: Κοινωνικός Αποκλεισμός, Κοινωνική Ενσωμάτωση, Ευρωπαϊκές Στρατηγικές, Ευρωπαϊκές Πολιτικές, Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την παρούσα διπλωματική εργασία στάθηκε το ενδιαφέρον μου για τις υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες και τον κοινωνικό αποκλεισμό που αυτές παράγουν αρχικά και έπειτα αναπαράγουν. Στο επίκεντρο της παρούσας εργασίας βρίσκεται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και των ευρωπαϊκών πολιτικών που έχουν ληφθεί κατά καιρούς για την καταπολέμηση του φαινομένου αυτού.

Αναλυτικά, στο πρώτο μέρος της εργασίας θα παρουσιασθεί εκτενώς η θεωρία που συνδέεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό και την κοινωνική ενσωμάτωση ως την άλλη όψη του ίδιου νομίσματος αλλά και ο καθοριστικός ρόλος του κράτους πρόνοιας στην άμβλυνση του κοινωνικού αποκλεισμού σε εθνικό επίπεδο. Στο δεύτερο μέρος, θα αναλυθούν οι ευρωπαϊκές πολιτικές που έχουν ληφθεί από τα αρμόδια υπερεθνικά θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός εντοπίζεται ιστορικά για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1960 στη Γαλλία. Αρχικά, ο όρος αναφερόταν σε ποικίλες κατηγορίες πληθυσμού, οι οποίες δεν καλύπτονταν από την κοινωνική ασφάλιση. Συνεπώς, οι πληθυσμοί αυτοί είχαν τεθεί εκτός του δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης που συνέδεε τα μέλη της γαλλικής κοινωνίας. Στη συνέχεια, το περιεχόμενό του ξεκίνησε να επεκτείνεται και να επανακαθορίζεται διαρκώς σε μία προσπάθεια συμπερίληψης και νέων μορφών κοινωνικού μειονεκτήματος. Από τη Γαλλία, η χρήση του διαδόθηκε διεθνώς, μέσω των ευρωπαϊκών θεσμών, εκτοπίζοντας βαθμηδόν την έννοια της φτώχειας, ενώ παράλληλα, οι σημασίες που του αποδίδονταν, προσαρμόζονταν και αντανακλούσαν τα διαφορετικά κάθε φορά πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια.¹

Η προβληματική του αποκλεισμού σύντομα κυριάρχησε στον δημόσιο και πολιτικό διάλογο σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Η παρατήρηση της όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων οδήγησε στην κατασκευή της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, που πάσχει από ορισμό περιεχομένου.² Μολονότι ελλείπει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, υφίστανται ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι κοινά στην πλειοψηφία των δοθέντων ορισμών, όπως α) η «πολυδιάστατη» φύση του, καθώς παρέχει πιο συνολική εικόνα του κοινωνικού μειονεκτήματος, β) ο «σχεσιακός» του χαρακτήρας παρέχει μία

¹ Α. Φερόνας, *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Διόνικος, Αθήνα 2019, σελ. 14

² Δ. Παπαδοπούλου, *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Τόπος, Αθήνα 2012, σελ. 31

περισσότερο κοινωνική ανάλυση, υπογραμμίζοντας τη διάλυση των κοινωνικών δεσμών και την αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και κοινωνικής αλληλεγγύης, γ) η «δυναμική» του φύση επιτρέπει την αναζήτηση των αιτιών του φαινομένου στις άνισες σχέσεις εξουσίας και στα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού και όχι στα αποκλεισμένα άτομα και δ) η «χωρική» του διάσταση.³ Το περιεχόμενο της έννοιας συνιστά αντικείμενο ερμηνείας ad hoc ανάλογα την κάθε έρευνα και τα ευρήματά της. «Υπερκάλυψε τον χώρο της εγκληματικότητας και παραβατικότητας, της ανεργίας, της φτώχειας, της διάρρηξης της οικογένειας και του κοινωνικού δεσμού, της κάθε μορφής απόκλισης, της έλλειψης στέγης, της χρήσης ουσιών, τον αναλφαβητισμό, τη σχολική αποτυχία και διαρροή, την ψυχική και χρόνια ασθένεια, το κοινωνικό στίγμα σε κάθε του μορφή, τα κοινωνικά προβλήματα όλων των ευπαθών ομάδων, τις ιδιαιτερότητες των φυλακισμένων και αποφυλακισμένων, των κατοίκων ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών κ.λπ.»⁴

Στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, η φτώχεια αποτελούσε το κεντρικό εργαλείο ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων και του κοινωνικού μειονεκτήματος που τις χαρακτήριζε. Ωστόσο, στο πλαίσιο της μετάβασης προς τη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία, η βαθμιαία υποκατάσταση της φτώχειας από τον κοινωνικό αποκλεισμό σηματοδοτεί την εγκαθίδρυση ενός νέου κυρίαρχου πρότυπου εξέτασης και ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων. Στο νέο αυτό πρότυπο, κεντρικό στοιχείο αποτελεί η απόσταση που δημιουργείται από τον πυρήνα της κοινωνίας, από άτομα, δηλαδή, ενταγμένα σε ένα σύστημα συνηθισμένων κοινωνικών σχέσεων. Το πρότυπο αυτό, σε αντίθεση με το προηγούμενο, δεν αποτυπώνει την κάθετη αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι κοινωνικές ανισότητες είναι το επιστέγασμα του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της οικονομίας· αντιθέτως, επικρατεί μία πόλωση μεταξύ των «εντός» και των «εκτός».⁵

Στην πραγματικότητα, ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού ερχόταν να καλύψει ένα βαθύτερο κενό· ένα κενό που δημιούργησε η ετερογένεια των σύγχρονων κοινωνιών, η κρίση του κοινωνικού κράτους συνοδευόμενη από την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και της μισθωτής εργασίας και η αναδιάρθρωση του κοινωνικού δεσμού που ενυπάρχει στα μέλη μίας κοινωνίας. Αντιμετωπίζοντας αυτό το κοινωνικά δύσκολο περιβάλλον, διάφορα κέντρα εξουσίας

³ Φερόνας ο.π., σελ. 15 - 16

⁴ Παπαδοπούλου ο.π., σελ. 31 - 32

⁵ Φερόνας ο.π., σελ. 15

και λήψης αποφάσεων εφηύραν μία έννοια που τους επέτρεψε να διακρίνουν κάποιες διαδικασίες είτε σε διαδικασίες ενσωμάτωσης και συμμετοχής στην κοινωνία είτε σε διαδικασίες αποκλεισμού, όσες θεωρήθηκαν ανάρμοστες και καταστροφικές. Στις σύγχρονες κοινωνίες, ετερογενείς και πολυπολιτισμικές όπως είναι, η μη αποδοχή του «άλλου», του «διαφορετικού», του «ξένου» οδηγεί στον στιγματισμό των ατόμων, μέσα σε θεσμούς όπως η εκπαίδευση, η οικογένεια, η απασχόληση, η Εκκλησία και ο στρατός, οδηγώντας τα στον κοινωνικό αποκλεισμό.⁶

Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι πληθυσμοί θυμίζουν αυτό που ο Georg Simmel ανέλυσε ως τον κοινωνιολογικό τύπο του «ξένου» μέσα στον κοινωνικό χώρο, εντός του οποίου τα άτομα αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις διαδρώντας. Ο Simmel πίστευε πως η κοινωνική διαντίδραση, με τις συνώνυμες έννοιες της, φανερώνει τη διαδικασία συνένωσης των ατόμων σε λιγότερο ή περισσότερο σταθερές κοινωνίες. Γενικά, ως ξένος νοείται αυτός που έχει προσδεθεί σε έναν τόπο και μια κοινωνική ομάδα, στην οποία έχει προσθέσει διακριτά στοιχεία που δεν της ανήκαν πριν από τον ερχομό του. Στην ιδιότητα του ξένου αποτυπώνεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο το περιεχόμενο της διαντίδρασης, αυτό της ενότητας της εγγύτητας και της απόστασης. Ο ξένος βρίσκεται κοντά και ταυτόχρονα μακριά. Η ζωή στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις κατασκευάζει τις περιθωριακές ομάδες των κάθε είδους «ξένων», όπου η κοινωνική απόσταση μετουσιώνεται στην κοινωνική της έκφραση· παράγει και αναπαράγει την κοινωνική αντίδραση, συνεπαγόμενη την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό ορισμένων κοινωνικών ομάδων.⁷

Συνεπώς, το άτομο που δεν επικοινωνεί και δεν συμμετέχει ενεργά στην κοινωνική ζωή της κοινωνίας του δεν αναπτύσσει δεσμούς με τα άλλα άτομα και σύντομα θα γίνει ο ξένος εντός αυτής.

⁶ Παπαδοπούλου ο.π., σελ. 25

⁷ Μ. Ν. Αντωνοπούλου, *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σελ. 461, 473, 486

ΜΕΡΟΣ Α: Η ΘΕΩΡΙΑ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ.

Η κοινωνιολογική επιστήμη, εν τη γενέσει της, ανέλαβε ουσιαστικά την επίλυση του προβλήματος των κοινωνικών ανισοτήτων και της συγκρότησης της κοινωνικής συνοχής, που έκτοτε έχει υπηρετήσει με συνέπεια. Ο κοινωνικός αποκλεισμός εκφράζει πρωτίστως μία ακραία κοινωνική ανισότητα, η οποία αναιρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της συμμετοχής του ατόμου σε μία δημοκρατική κοινωνία θίγοντας τον πυρήνα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η κοινωνική συνοχή μίας ομάδας και, πολλώ δε μάλλον, μίας ολόκληρης κοινωνίας αξιολογείται, αφ' ενός, από τον έλεγχο των κοινωνικών ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, πολιτισμικό, κοινωνικοοικονομικό) και αφ' ετέρου, από την εύρυθμη διαχείρισή τους. Στην εποχή της ατομοκεντρικής προσέγγισης, ο αποκλεισμός αναιρεί την κεντρική κοινωνική λειτουργία του ατόμου με αποτέλεσμα την ακύρωσή του.

Οι πρώτοι κοινωνιολόγοι μελέτησαν τον αποκλεισμό ως το αποτέλεσμα και το τέλος μίας διαδικασίας, επικεντρώνοντας παράλληλα, τις αναλύσεις τους στους παράγοντες κατασκευής της κοινωνικής τάξης, στη συνέπεια των συλλογικών αναπαραστάσεων και στη συνοχή του κοινωνικού δεσμού. Μελέτησαν συστηματικά την κατασκευή και τη δύναμη του κοινωνικού δεσμού, ερευνώντας τον τρόπο και την αιτία που οι άνθρωποι συγκροτούν κοινωνίες που διέπονται από συγκεκριμένους κανόνες. Οι Γάλλοι κοινωνιολόγοι θεωρούν ότι τα κοινωνικά φαινόμενα, είτε τα θετικά είτε τα αρνητικά – παθολογικά, παράγονται μέσω της ύπαρξης δυνατών ή χαλαρών κοινωνικών δεσμών και μέσω της ικανότητας του κοινωνικού τους συστήματος να ενσωματώνει τα άτομα σε έναν κεντρικό κοινωνικό πυρήνα. Αυτή η αντίληψη προέκυψε από την πρωταρχική πεποίθηση που θεωρεί τη Γαλλία ένα ισχυρό παραδοσιακά κράτος με διάφορες ικανότητες και δραστηριότητες και με μία κοινωνία που πραγματικά το εμπιστεύεται.⁸

⁸ Παπαδοπούλου, *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού...*, σελ. 81 - 83

1.1.1. Οι Emile Durkheim για την Κοινωνική Ενσωμάτωση.

Ο Emile Durkheim μελέτησε τις μορφές του κοινωνικού δεσμού, που συνδέει τα άτομα και επιτρέπει σε αυτά να συμβιώνουν αναπτύσσοντας σχέσεις αλληλεγγύης. Ο Durkheim αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως μία συμπαγή μονάδα με ενότητα και ηθικούς κανόνες, οι οποίοι συνέβαλαν στη συγκρότηση και τη διατήρησή της ως τέτοια. Η έννοια του συλλογικού στην πεποίθηση περί κοινωνικού δεσμού ήταν βασική στα έργα του, σε αντίθεση με το επίκεντρο των αναλύσεων των σύγχρονων κοινωνιών που είναι το άτομο και ο ατομικισμός.

Σύμφωνα με τον Durkheim, η κοινωνική συνοχή έχει πάψει να διασφαλίζεται από την «μηχανική» αλληλεγγύη· έτσι αποκαλούσε ο ίδιος την «ομοιότητα» μεταξύ των ανθρώπων.⁹ Καθώς οι πολλαπλάσιες κοινωνικές ομάδες σταδιακά μεταξύ τους αποξενώνονται και γίνονται περισσότερο ιεραρχικές, καθώς διάφοροι κανόνες διέπουν κάθε τομέα κοινωνικής δράσης, δεν είναι εφικτή η πνευματική και ηθική συνοχή μέσω της μηχανικής αλληλεγγύης, ούτε η αποκατάσταση των δεσμών αλληλεξάρτησης στις σύγχρονες κοινωνίες ως αποτέλεσμα της εξειδίκευσης των κοινωνικών λειτουργιών. Συνεπώς, είναι σημαντική η αποκατάσταση της συνοχής της κοινότητας μέσω της συμπληρωματικότητας των λειτουργιών που ασκούνται («οργανική» αλληλεγγύη) και όχι μέσω της ομοιομορφίας μεταξύ των ανθρώπων («μηχανική» αλληλεγγύη). Εδώ, προϋποτίθεται ότι η συνεργασία των ατόμων είναι αντίστοιχη με αυτή των οργάνων εντός του ανθρώπινου σώματος. Πράγματι, τα άτομα και οι λειτουργίες διαφοροποιούνται στις σύγχρονες κοινωνίες, θεμελιώνοντας μία νέα κοινωνική ενσωμάτωση, η οποία εδράζεται στη συμπληρωματικότητα και την ελευθερία των ανθρώπων. Η οργανικού τύπου ενσωμάτωση της σύγχρονης κοινωνίας δεν αφορά μόνο την κοινωνία καθ' εαυτή, αλλά και όλες τις συναποτελούμενες ομάδες της. Άποψη που επιβεβαιώνεται και από τη διαφοροποίηση του ποσοστού αυτοκτονιών.

Σύμφωνα με τον Durkheim, όσο τα άτομα συμμετέχουν στην ενσωματωμένη «κοινωνία» (θρησκευτική, οικιακή ή πολιτική) τόσο πιο χαμηλό είναι το ποσοστό των αυτοκτονιών. Ο Durkheim, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τη διαφορά μεταξύ των ποσοστών αυτοκτονιών ανάμεσα σε καθολικούς και διαμαρτυρόμενους, τονίζει ότι η Καθολική Εκκλησία είναι συνεκτικότερη από τις λουθηριανές και καλβινιστικές

⁹ Στο ίδιο, σελ. 83 - 84

κοινότητες. Στην καθολική κοινωνία οι ιερείς και η θρησκευτική ιεραρχία κατέχουν εξέχουσα θέση, οι θρησκευτικοί κανόνες είναι αυστηρότεροι και η ενορία διασφαλίζει την συχνή παρουσία της Εκκλησίας μεταξύ των πιστών. Σε αντίθεση, τα διαμαρτυρικά δόγματα εδράζονται στον ατομισμό, ενώ παράλληλα οι εξωτερικοί καταναγκασμοί είναι ελάχιστοι. Ο διαμαρτυρόμενος πιστός, απελευθερωμένος από συλλογικούς καταναγκασμούς, εξαρτάται σε μικρότερο βαθμό από τη θρησκευτική κοινότητα, ενώ στερείται της προστασίας που προσφέρει η ισχυρή κοινότητα σε σχέση με τον καθολικό· οι ισχυρές κοινότητες όχι μόνο ελέγχουν τη συμπεριφορά των μελών τους, αλλά και προστατεύουν τα άτομα. Οι διαδράσεις μεταξύ των καθολικών είναι πυκνές και υφίσταται ισχυρός έλεγχος από την ομάδα. Επιπλέον, αναφέρεται ως εξίσου παρεμβατική με την καθολική και η εβραϊκή κοινότητα, μολονότι δικαιολογείται λόγω του ενωτικού δεσμού που ανέπτυξαν τα μέλη της μετά την επικράτηση του ναζισμού και τους διωγμούς τους. Ο Durkheim, σχετικά με την οικιακή κοινότητα, διαπίστωσε ότι οι εργένηδες και οι χήροι αυτοκτονούν περισσότερο από τους παντρεμένους, ενώ η προστασία από την οικογένεια αυξάνεται, όταν το ζευγάρι αποκτήσει παιδιά. Τέλος, σχετικά με την πολιτική κοινωνία, κατά τη διάρκεια επαναστάσεων, εξεγέρσεων και εν γένει πολιτικών αναταραχών τα ποσοστά αυτοκτονιών μειώνονται.

Συνεπώς, αυτά μεταβάλλονται αντιστρόφως ανάλογα του βαθμού ενσωμάτωσης της κοινωνίας (οικιακή, θρησκευτική και πολιτική) που ανήκει το συγκεκριμένο άτομο. Οι συμπαγείς δομές κοινωνικής ενσωμάτωσης αποδεικνύεται πως επηρεάζουν την αυτοκτονική διάθεση μετριοπαθώς.¹⁰ Η ενσωμάτωση μίας ομάδας εξαρτάται τόσο από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της όσο και από την ηθική της ενότητα. Πράγματι, αυτή συνιστά το άμεσο επακόλουθο του πλήθους των ατόμων της κοινωνίας, της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης και της κατασκευής και αποδοχής κοινών αξιών, πρακτικών και κοινών στοχεύσεων, υπερβαίνοντας τα ατομικά συμφέροντα. Η ύπαρξη ορισμένων κοινών πεποιθήσεων και πρακτικών για όλους τους πιστούς συγκροτεί τη θρησκευτική κοινωνία. Αντίστοιχα, οι μεγάλες κοινωνικές αναταράξεις καλλιεργούν το πνεύμα του ανήκειν στην κοινότητα και αναπτύσσουν, έστω προσωρινά, πιο έντονη κοινωνική ενσωμάτωση. Η σωτήρια επιρροή των κοινών αγώνων ανάγεται στην υποχρέωση των ατόμων να ενώσουν τις δυνάμεις τους, με σκοπό την αντιμετώπιση του κοινού κινδύνου, παραμερίζοντας τον

¹⁰ D. Schnapper, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση: Μια Σύγχρονη Προσέγγιση*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα 2008, σελ. 61 – 64

εαυτό τους. Η ενσωμάτωση, ιδίως όταν είναι έντονη, μπορεί να επιζήσει των αιτιών που τη σφυρηλάτησαν. Ηθικές είναι όλες οι κοινωνίες.

Εν ολίγοις, μία κοινωνική ομάδα θεωρείται συμπαγής, εφόσον τα μέλη της μοιράζονται κοινή συνείδηση, κοινά συναισθήματα, πρακτικές και πεποιθήσεις (θρησκευτική κοινωνία), διαδρούν μεταξύ τους (οικιακή κοινωνία) και μοιράζονται κοινούς στόχους (πολιτική κοινωνία). Σύμφωνα με τον Philippe Besnard, ο Durkheim διαθέτει μία ολοκληρωμένη θεωρία σχετικά με την κοινωνική ενσωμάτωση, υπό την έννοια ότι οι δύο ακραίες μορφές αυτοκτονίας, η εγωιστική και η αλτρουιστική, συνεπάγονται τη διάρρηξη της κοινωνικής ενσωμάτωσης.¹¹

1.1.2. Η Σχολή του Σικάγο για τον Κοινωνικό Αποκλεισμό.

Κατά τις αρχές του 20ού αι., οι Αμερικανοί κοινωνιολόγοι ασχολήθηκαν με την κοινωνική ενσωμάτωση με κοινωνικούς και πολιτικούς όρους σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι μελέτησαν οι Ευρωπαίοι τη φύση του κοινωνικού δεσμού, επηρεαζόμενοι από τη συμβίωση μεταξύ πολλών διαφορετικών εθνοτικά πληθυσμών που μοιράζονταν τα ίδια εδάφη. Έτσι, δημιουργήθηκε ο τομέας της «κοινωνικής αποδιοργάνωσης». Αυτός ο τομέας της κοινωνιολογίας έχει επικεντρωθεί στην απουσία κανονιστικών ρυθμίσεων που συνοδεύουν το μεταναστευτικό ρεύμα και στην παραβατικότητα.

Οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγο μεταξύ 1920 - 1935 ίδρυσαν την αμερικανική κοινωνιολογία και μελέτησαν τις διαδικασίες αφομοίωσης, όπως αποκαλούνταν τότε στην Αμερική και στη Γαλλία. Μέσω αυτών πρόσφατοι μεταναστευτικοί πληθυσμοί θα είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν μία ενιαία και ενωτική κοινωνία. Το πρόβλημα που περιγραφόταν μέχρι τη δεκαετία του 1960 ως «νέγρικο ζήτημα» συνοδευόταν από ποικίλες μορφές κοινωνικής περιθωριοποίησης που κλήθηκαν να χειριστούν οι κοινωνιολόγοι με επιστημονικό τρόπο. Το ζήτημα αυτό, ωστόσο, συνέχισε να απασχολεί πέραν των προβλημάτων του αστικού περιβάλλοντος, όπως η κοινωνική περιθωριοποίηση και η εγκληματικότητα, στον βαθμό που αφορούσε την ίδια την αμερικανική κοινωνία. Οι σχέσεις μεταξύ εθνικών και φυλετικών κοινοτήτων και τα ζητήματα που παρουσιάστηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η φτώχεια, ο αποκλεισμός, η εγκληματικότητα και η βία, τροφοδότησαν

¹¹ Παπαδοπούλου ο.π., σελ. 86 – 88

σημαντικές κοινωνιολογικές έρευνες ως προς την ενσωμάτωση της αμερικανικής κοινωνίας.

Μετά το δεύτερο μισό του 20ού αι., η κοινωνιολογία της παρέκκλισης αντιμετώπισε την κοινωνική ενσωμάτωση με όρους σύγκρουσης αξιών και κανόνων. Για πρώτη φορά, η κοινωνία δεν παρουσιάζεται ως ένα ενιαίο σύστημα, αλλά ως υποσυστήματα στα οποία μπορεί κάποιος να ενσωματωθεί. Η κοινωνική ενσωμάτωση βασίζεται στην ενσωμάτωση των υποκειμένων σε υποσυστήματα της συνολικής κοινωνίας. Με βασική έννοια την ανομία, η κοινωνική ενσωμάτωση ταυτίστηκε με την κανονιστική ρύθμιση και ερμηνεύθηκε ως αποτέλεσμα της εναρμόνισης των αξιών, των πρακτικών και των συμπεριφορών των ατόμων με τους κοινωνικούς κανόνες. Ουσιαστικά, η αντίληψη αυτή ενείχε μία ηθική διάσταση μεταξύ καλού και κακού, που επηρέασε εν γένει την αμερικανική κοινωνική επιστήμη εκείνη την περίοδο.

Μετά τη δεκαετία του 1970, η παραπάνω αντίληψη αμφισβητήθηκε και η παρέκκλιση ως έννοια υποχώρησε μπροστά στον ρόλο της διαντίδρασης ανάμεσα στα άτομα και τους κοινωνικούς θεσμούς. Αυτή οδηγεί τα άτομα διαδοχικά στην εγκληματικότητα, ενώ οι θεσμοί θρέφουν μέσα από τις δυσλειτουργίες τους τέτοιου είδους συμπεριφορές. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τάσης αποτελεί το έργο του Becker για τους «outsiders» που προσδιορίζεται από μία «θετική ανομία», που, μολονότι στιγματισμένη, καταλήγει σε μία μορφή «αναδιοργάνωσης» λόγω αυτού του στίγματος. Οι πρακτικές των στιγματισμένων ομάδων (χρήστες ναρκωτικών ουσιών, ψυχικά ασθενείς κ.λπ.) παρουσιάζονται ως εναλλακτικές μορφές συνύπαρξης, οι οποίες, μολονότι φέρουν το στίγμα αυτό, έχουν ως κοινό στοιχείο μία εσωτερική οργάνωση και έναν ορθολογισμό στην επιλογή των συμπεριφορών. Εν ολίγοις, οι συγκεκριμένες ομάδες αναγνωρίζουν κάθε μορφή ιεραρχίας και «επαγγελματικής επιτυχίας», γιατί συγκροτήθηκαν βάσει των συγκεκριμένων κανόνων.

Τέλος, η αμερικανική κοινωνιολογία έθεσε ορισμένα σημαντικά ερωτήματα γύρω από τον αποκλεισμό, προκειμένου να ερμηνεύσει τα φαινόμενα της ανομίας και του αποκλεισμού. Μελέτησε τον κοινωνικό δεσμό με όρους κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στον συλλογικό παράγοντα. Έτσι, επικεντρώθηκε και στην προσπάθεια ενσωμάτωσης βάσει συλλογικών όρων,

απονομιμοποιώντας οποιαδήποτε αποκλίνουσα συμπεριφορά. Η συνοχή και η ενσωμάτωση αποτελούν τις νέες υπέρτατες αξίες.¹²

Συμπερασματικά, η κοινωνική αλληλεγγύη υπαινίσσεται τον κοινωνικό δεσμό που υφίσταται μεταξύ των ατόμων, ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός παρουσιάζεται ως το επακόλουθο της διάρρηξης του δεσμού αυτού. Τα άτομα θεωρούνται ενταγμένα, όταν συμμετέχουν σε αλληλέγγυες κοινωνικές σχέσεις. Σε αντίθετη περίπτωση, θεωρούνται αποκλεισμένα. Συνεπώς, η κοινωνική αλληλεγγύη και ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος ενώ παράλληλα αλληλεξαρτώνται.¹³

1.2. Τα Χαρακτηριστικά της Έννοιας.

Η έννοια του «αποκλεισμού» αποτελείται από τέσσερα χαρακτηριστικά. Μέσα από αυτά επιδιώκει να αναγνωρισθεί η ιδιαιτερότητά της ως προς τις άλλες παραδοσιακές έννοιες των κοινωνικών επιστημών. Τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν προσδιορισθεί μέσα από διάφορες επιτόπιες έρευνες. Συνιστά μία πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη έννοια, έννοια πολιτικής διαχείρισης και έννοια - ομπρέλα καθώς και έννοια αναφερόμενη σε μία δυναμική διαδικασία.

1.2.1. Πολυδιάστατη Έννοια.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός εντοπίζεται σε διαφορετικά επίπεδα και σε ποικίλης φύσης κοινωνικά φαινόμενα. Όσα τα άτομα σε μία κοινωνία, τόσες διαφορετικές μορφές μπορεί να πάρει μία «διαδικασία» αποκλεισμού. Συγκεκριμένα, ελλοχεύει ο κίνδυνος τα άτομα αυτά να περιπέσουν σε κάποια από τις πολλές διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού. Παρατηρείται μία εμφάνιση ορισμένων σαφών χαρακτηριστικών για κάθε τύπο διαδικασίας αποκλεισμού. Σε καμία περίπτωση, τα διαφορετικά αυτά φαινόμενα δεν συνιστούν αίτια της φτώχειας· γενικά δεν υφίσταται σύνδεση αιτίου και αιτιατού. Οι αιτίες αναφορικά με τις διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού καθορίζονται κυρίως από την ποικιλομορφία των παραγόντων, οι οποίοι υπεισέρχονται στη δημιουργία προτύπων στις μοντέρνες κοινωνίες και στους πολλαπλούς πόλους εξουσίας και όχι τόσο από την αναζήτηση

¹² Στο ίδιο, σελ. 97 – 98, 101 – 103

¹³ Φεράνας, *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη...*, σελ. 19

εκείνου του παράγοντα που η εξάλειψή του θα οδηγήσει αυτομάτως στην εξάλειψη των διαδικασιών του αποκλεισμού.

1.2.2. Έννοια Πολιτικής Διαχείρισης.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, ως έννοια πολιτικής διαχείρισης, προερχόμενος από την κοινωνικοπολιτική τάξη συμβάλλει στην προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας της κοινωνικής πρακτικής από την κοινωνική επιστήμη. Οι όροι «ένταξη» και «αποκλεισμός» περιγράφουν μία κοινωνική πραγματικότητα, έχοντας μία κατά κύριο λόγο πολιτική σημασία, αναφέρονται συνήθως σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Συγκεκριμένα, ο όρος «αποκλεισμός» είναι κατασκευή μίας αναγκαίας πολιτικής διαχείρισης των διαρθρωτικών αλλαγών της κοινωνικοοικονομικής τάξης και των συνεχών κρίσεων που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Η αντίληψη του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού και της χριστιανικής ιδεολογίας για το «καλό» και το «κακό», το «ανώτερο» και το «κατώτερο» συνδυάστηκαν με όρους που αξιολογούν την κοινωνική συμπεριφορά του ατόμου, που βρίσκεται είτε «ενταγμένο» σε ένα κοινωνικό σύνολο είτε «αποκλεισμένο» από αυτό. Επομένως, ο όρος «αποκλεισμός» συνάδει με τη διχοτομημένη αντίληψη των σύγχρονων κοινωνιών, αφού προϋποτίθεται μία ορθά συγκροτημένη και οριοθετημένη κοινωνική πραγματικότητα και συμπεριφορά. Μία τέτοια κοινωνία χαρακτηρίζει τις συμπεριφορές είτε ως «κοινωνικά ενταγμένες» είτε ως «κοινωνικά αποκλεισμένες» στιγματίζοντας τις τελευταίες. Αντίστοιχα χαρακτηρίζει και τα υποκείμενα αυτών των συμπεριφορών ως «ενταγμένα» ή «αποκλεισμένα».

1.2.3. Έννοια – ομπρέλα.

Σε σημαντικές έννοιες που δημιουργούνται συγκυριακά και που φύσει απαντούν σε επίκαιρα ζητήματα δεν μπορούν να υπάρξουν απόλυτοι ορισμοί. Τέτοια παλαιότερα παραδείγματα συνιστούν οι όροι της «ταυτότητας» και της «ενσωμάτωσης». Μία τέτοια έννοια είναι και αυτή του «αποκλεισμού» που διαφέρει ανάλογα με τον χώρο και τη χρονική περίοδο που καλείται να λειτουργήσει, για αυτό και δεν υπάρχει επιστημονικός ορισμός του «αποκλεισμού», αποστασιοποιημένος όχι μόνο από τον κοινωνικό διάλογο, αλλά και από τις θεμελιακές αξίες μίας κοινωνίας και τα ιστορικά στοιχεία συγκρότησης του εκάστοτε κράτους. Επί παραδείγματι, ο

ρόλος της θρησκείας ενός ατόμου για την ελληνική κοινωνία έχει βαρύνουσα σημασία σε σχέση με τη γαλλική ή τη γερμανική κοινωνία. Ο «αποκλεισμός» ως μία έννοια – ορίζοντας εισάγει καινούργια πεδία στην επιστημονική κοινωνική έρευνα και σκέψη, αλλά όχι μία νέα κατηγορία αυτής.

1.2.4. Έννοια που αναφέρεται σε μία διαδικασία.

Ο «αποκλεισμός» ως έννοια αναφέρεται σε μία διαδικασία και όχι σε μία κατάσταση. Προς επίρρωση αυτής της θέσης υφίστανται δύο επιχειρήματα. Το μεν πρώτο είναι ότι με τον κοινωνικό αποκλεισμό σχετίζονται καταστάσεις που πιθανώς οδηγούν σε αποκλεισμό, αλλά πιθανώς και να μην οδηγούν, γιατί παρεμβαίνουν άλλοι παράγοντες και εξισορροπούν τις αρνητικές αυτές καταστάσεις. Έτσι φαίνεται πως σε μία διαδικασία συγχρόνως εμπεριέχεται μία σειρά καταστάσεων με κοινό χαρακτηριστικό στοιχείο τη διαδικασία του αποκλεισμού. Υπό διαφορετικές χρονικές ή χωρικές συνθήκες οι ίδιες καταστάσεις είτε δεν θα παρουσίαζαν κοινωνικό αποκλεισμό είτε θα παρουσίαζαν εντελώς διαφορετικές διαδικασίες και πορείες αποκλεισμού. Το δε δεύτερο συνίσταται στην κατασκευή της έννοιας του «αποκλεισμού» που ιστορικά συνδέεται με πολύ ρευστές και μεταβαλλόμενες συγκυρίες, κατά τις οποίες η κατασκευή ορισμών δεν φαίνεται αρκετά επαρκής. Η αλλοίωση του «κοινωνικού αποκλεισμού» ως κατάστασης, οφείλεται κυρίως στη χρήση των ίδιων μέσων τροποποίησης μίας διαδικασίας σε κατάσταση, προκειμένου να περιγραφεί και να ελεγχθεί εξίσου από το κράτος και την κοινότητα. Στην πραγματικότητα, όμως, η διαδικασία αυτή εισβάλλει μέσα σε ήδη γνωστές και παραδοσιακές καταστάσεις, τις οποίες χρησιμοποιεί ως κύριες αιτίες ή αιτιατά. Αρά, πρόκειται για δυναμικές πορείες, είτε ένταξης είτε αποκλεισμού, τις οποίες η κοινωνική επιστήμη καλείται να μην εξετάσει συλλήβδην, λαμβάνοντας τυχόν αποκλίσεις ανάμεσα στα άτομα μίας αποκλεισμένης ομάδας.¹⁴

1.3. Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες.

Σε μία σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, διάφορες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού γίνονται ορατές, καθώς διάφορες κοινωνικές ομάδες διαφοροποιούνται

¹⁴ Παπαδοπούλου, *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού ...*, σελ. 76 – 80

από την πλειοψηφία και τα κριτήρια που αυτή θέτει, με αποτέλεσμα να οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό από τους κοινωνικούς μηχανισμούς. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να οφείλεται είτε στο χαμηλό εισόδημα και τη φτώχεια, που όμως φέρει συνέπειες σε ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής ζωής, είτε στις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές που δέχεται μία χώρα και τα άτομα αυτά περιθωριοποιούνται λόγω ρατσιστικών κινήτρων, είτε στον αποκλεισμό που βιώνουν τα άτομα με κάποιες μορφές αναπηρία και πάλι λόγω ρατσιστικών κινήτρων κ.λπ. Ο φόβος που γεννάται από τον ρατσισμό και είναι ορατός για οτιδήποτε διαφορετικό στην κοινωνική ζωή είναι καιρός να αντιμετωπιστεί από την ίδια την κοινωνία με ενεργές πολιτικές συμπερίληψης όλων των αποκλεισμένων κοινωνικά ομάδων.

Οι διακρίσεις καθώς αλλάζουν μορφή γίνονται εντονότερες και πλέον δεν περιορίζονται μόνο στις πιο ευάλωτες ομάδες. Η παρατεταμένη οικονομική κρίση έχει μεταβάλει το εργασιακό τοπίο, εντείνοντας και τη μη ισότιμη αντιμετώπιση διάφορων κοινωνικών ομάδων στην αγορά εργασίας. Συχνά παρατηρείται ότι, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις δεν προσλαμβάνουν πλέον άτομα με πολυετή προϋπηρεσία, προκειμένου να περιορίσουν το κόστος, πολλώ δε μάλλον άτομα που έχουν βρεθεί σε κοινωνικά ευάλωτη θέση στο παρελθόν, όπως είναι οι πρώην τοξικοεξαρτημένοι, ή που εξακολουθούν να βρίσκονται, όπως τα άτομα με αναπηρίες.¹⁵ Τέλος, συχνά απουσιάζει από τον δημόσιο διάλογο και η συζήτηση για άτομα υποκείμενα σε πολλαπλές διακρίσεις, όπως οι προσφύγισες. Η προφανής έλλειψη ενδιαφέροντος εκπλήσσει, καθώς σχεδόν πάντα οι προτεραιότητες και το πρόγραμμα που τίθενται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, καθοδηγούν τις ακαδημαϊκές και πολιτικές συζητήσεις για ζητήματα κοινωνικής πολιτικής.¹⁶

1.3.1. Φτώχεια.

Η φτώχεια αποτελεί τον κύριο λόγο που τα άτομα τίθενται εκτός κοινωνικής ζωής και συνιστά ένα περίπλοκο και πολυπαραγοντικό φαινόμενο. Λόγω του πολυδιάστατου χαρακτήρα της δεν είναι εύκολο να οριστεί και οι υπάρχουσες εννοιολογικές διαφοροποιήσεις πιθανώς να οδηγούν σε διαφορετικές πολιτικές αντιμετώπισης του προβλήματος. Οι πιο πλήρεις ορισμοί φαίνεται να είναι αυτοί που

¹⁵ Δ. Μπαλούρδος, Ν. Σαρρής, Α. Τραμουντάνης, Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες και Διακρίσεις στην Αγορά Εργασίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σελ. 291 - 292

¹⁶ Δ. Μπαλούρδος, Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Καταπολέμηση των Διακρίσεων: Τάσεις - Προκλήσεις - Πολιτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 40

εισάγουν και στοιχεία σχετικής φτώχειας, ανταποκρινόμενοι καλύτερα σε μία σύνθετη σύγχρονη κοινωνία. Συνήθως, η φτώχεια ορίζεται ως η ανεπάρκεια πόρων που οδηγεί στον αποκλεισμό ενός ατόμου ή μίας οικογένειας από το συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης, συμπεριλαμβανομένων των συνηθειών και δραστηριοτήτων εντός της κοινωνίας που διαβιεί. Ο ελάχιστος αποδεκτός τρόπος ζωής εξαρτάται κυρίως από τον κυρίαρχο τρόπο ζωής στην κοινωνία και το επίπεδο της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξής της. Επομένως, η φτώχεια συνδέεται στενά με τον χρόνο και τόπο παρατήρησής της. Ακόμη, η φτώχεια πιθανώς να συνδέεται με τις ευρύτερες αλλαγές που επιφέρει η δημογραφική δομή της ελληνικής κοινωνίας, προκαλώντας ιδιαίτερη ανησυχία η περίπτωση των νοικοκυριών ενός ατόμου, όπως οι ηλικιωμένοι.¹⁷

Η συνάρτηση με κάποιο όριο φτώχειας νοηματοδοτούν τις εκτιμήσεις για το τμήμα του πληθυσμού που βρίσκεται στα όρια της φτώχειας. Εάν το ζητούμενο είναι ο αριθμός όσων αδυνατούν να εξασφαλίσουν τα αναγκαία για τη διαβίωσή τους, τότε πρόκειται για ακραία φτώχεια. Εάν το ζητούμενο είναι η κοινωνική μειονεξία λόγω χαμηλού εισοδήματος, τότε κατάλληλος είναι ο επίσημος δείκτης φτώχειας με όριο το 60% του διαμέσου εισοδήματος. Εάν, τέλος, ζητούμενο είναι η εκτίμηση του αριθμού των φτωχών με κριτήρια του πρόσφατου παρελθόντος, χωρίς την επίδραση του πληθωρισμού, τότε χρησιμοποιείται ένας δείκτης φτώχειας σταθερού και όχι κυμαινόμενου ορίου, προκειμένου να παραμείνει σταθερό σε πραγματικές τιμές το συμβατικό όριο φτώχειας κάποιου προηγούμενου έτους. Επιπλέον, προκειμένου να γίνει γνωστό και το «πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί», θα πρέπει να έχουν στη διάθεσή τους οι ερευνητές, πέρα από το ποσοστό φτώχειας, και το χάσμα φτώχειας.¹⁸

1.3.2. Μεταναστευτικά – Προσφυγικά Ρεύματα.

Τις τελευταίες δεκαετίες, η Ελλάδα έχει καταστεί χώρα υποδοχής μεταναστών και προσφύγων. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται όχι μόνο στη σημαντική οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αλλά και στην οικονομική κρίση και την πολιτική αναταραχή που επακολούθησε στα Βαλκάνια με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και πιο πρόσφατα στις αναταραχές που

¹⁷ Δ. Μπαλούρδος, “Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, Προκλήσεις και Πολιτικές”, στο Διονύσης Μπαλούρδος, Μαρία Πετράκη (επιμ.), *Νέα Φτώχεια & Κοινωνικός Αποκλεισμός Πολιτικές Καταπολέμησης & Καθιέρωση Ενός Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος*, Βουλή Των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σελ. 26 – 27, 32

¹⁸ Μ. Ματσαγγάνης, Χρ. Λεβέντη, Ε. Καναβιτσά & Μ. Φλεβοτόμου, “Μια Αποδοτικότερη Πολιτική για την Καταπολέμηση της Ακραίας Φτώχειας”, *Διανέοσις*, 2017, σελ. 22

σημειωθήκαν στα πλαίσια της Αραβικής Άνοιξης.¹⁹ Οι άνθρωποι που φθάνουν με βάρκες στην Ιταλία και την Ελλάδα τα τελευταία χρόνια στην πλειοψηφία τους προέρχονται από χώρες σε κατάσταση πολέμου ή από κατεξοχήν χώρες εκροής προσφύγων, που χρήζουν διεθνούς προστασίας. Εντούτοις, ένα μικρότερο ποσοστό προέρχεται από άλλες χώρες και για πολλά από αυτά τα άτομα θα ήταν ορθός ο όρος «μετανάστης».²⁰

Ο ξένος μπορεί αναμφίβολα να διεισδύσει στην κοινωνία προσωρινά, αλλά η ενσωμάτωση του σε αυτή αποβαίνει μακρά και περίπλοκη.²¹ Άποψη που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι το ποσοστό ανεργίας στο μεταναστευτικό πληθυσμό βρίσκεται σε λίγο χαμηλότερα επίπεδα από αυτό του γενικού πληθυσμού, ενώ παράλληλα, ακολουθείται η γενική τάση της ύπαρξης ενός σημαντικού ποσοστιαίου χάσματος ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί πως η πλειοψηφία των μεταναστών συχνά απασχολούνται σε επισφαλείς, χαμηλόμισθες και αδήλωτες θέσεις εργασίας και, έτσι, ελλοχεύει υψηλότερος κίνδυνος να ανήκουν στους «εργαζόμενους φτωχούς»,²² χωρίς βέβαια να έχουν δικαίωμα στην επαγγελματική κατάρτιση, ανάπτυξη και πρόσβαση στις υπηρεσίες απασχόλησης.²³

1.3.3. Άτομα με Αναπηρία.

Η νοοτροπία της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με την αναπηρία θυμίζει περισσότερο μία ιατρικού τύπου προσέγγιση, καθώς συχνά θεωρείται ότι τα άτομα με αναπηρία χρήζουν συμπόνιας και μένουν παθητικά στο σπίτι χάρη στα παραδοσιακά μέτρα εισοδηματικής στήριξης. Το ιατρικό μοντέλο αντιμετωπίζει την αναπηρία ως «βλάβη» και τα άτομα με αναπηρία καλούνται να προσαρμόζονται στις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές νόρμες, για αυτό και δέχεται έντονη κριτική από τα ίδια τα άτομα.²⁴

Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση για την Αναπηρία του 2021, σημειώνεται πως το 40% των ατόμων με κάποιας μορφής αναπηρία, ανεξαρτήτως σοβαρότητας,

¹⁹ Δ. Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων: Τάσεις - Προκλήσεις – Πολιτικές*, σελ. 34

²⁰ “Ανθρώπινες Ροές στην Ελλάδα και την Ευρώπη σήμερα. Πτυχές του Φαινομένου και Τρόποι Αντιμετώπισης”, *Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος*, Αθήνα 2017, σελ. 17

²¹ Παπαδοπούλου, *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού...*, σελ. 89

²² Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 35

²³ Μπαλούρδος, *Ενάλωτες Κοινωνικές Ομάδες...*, σελ. 182

²⁴ Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 35

αισθάνονται κοινωνικό αποκλεισμό, εξαιτίας των περιορισμών ή των δυσκολιών της υγείας τους, ή άνιση μεταχείριση σε κάποιο τομέα της ζωής τους σε σχέση με το φιλικό τους περιβάλλον. Ο δείκτης απασχόλησης των ατόμων με σοβαρή αναπηρία στις ηλικίες 20-64 ετών βρίσκεται στο χαμηλό 24,4%, σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό (61,6%). Αντίστοιχα, η ανεργία στα άτομα με σοβαρή αναπηρία βαθμιαία αποκλιμακώνεται, ενώ στις ηλικίες 25-39 η ανεργία των ατόμων με σοβαρή αναπηρία προσεγγίζει το τρομακτικό 51%, δίνοντας την εικόνα για έναν νέο πλήρως αποκλεισμένο από την αξιοπρεπή εργασία και διαβίωση σε ηλικία πληθυσμού. Ενώ, η άνιση μεταχείριση, τα κυρίαρχα στερεότυπα και η άδικη διακοπή των επιδομάτων σε περίπτωση εργασίας, αποθαρρύνουν πολλούς από την ενεργό αναζήτηση εργασίας,²⁵ όπως και το μη προσπελάσιμο εργασιακό περιβάλλον.²⁶

Τέλος, η διευκόλυνση των ατόμων με αναπηρία παραμένει ακανθώδες ζήτημα, καθώς το περιβάλλον και οι υποδομές είναι εξίσου σημαντικοί τομείς, πέραν της εκπαίδευσης, για την προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία. Με αφορμή τους Παραολυμπιακούς Αγώνες του 2004 σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος στην προσβασιμότητα σε δημόσιους χώρους και συγκοινωνίες. Παρά ταύτα, αυτό που χρειάζεται το κέντρο της Αθήνας είναι η αλλαγή κουλτούρας ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζεται η αναπηρία από την ελληνική κοινωνία, τις μοτοσικλέτες και τα αυτοκίνητα που βρίσκονται παρκαρισμένα μπροστά σε ράμπες αναπήρων.

1.3.4. Ηλικιωμένοι και Νέοι.

Αναφορικά με τους ηλικιωμένους και τους νέους, η απασχόληση συνιστά το βασικό πεδίο διακριτικής μεταχείρισης. Οι ηλικιακές αυτές ομάδες συγκεντρώνουν ποσοστά απασχόλησης κατά πολύ χαμηλότερα από αυτά του γενικού πληθυσμού. Μαζί με τις γυναίκες και τις άλλες ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες θεωρούνται εκτός της αγοράς εργασίας.²⁷ Οι διακρίσεις λόγω ηλικίας συνδέονται τόσο με τους ηλικιωμένους όσο και με τους νέους που αποτελούν τα κυριότερα θύματα της αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων ως επακόλουθο της κρίσης και των μέτρων που έχουν ληφθεί στο μνημονιακό πλαίσιο. Από την περίοδο της οικονομικής κρίσης και έκτοτε, οι νέοι εργαζόμενοι βιώνουν διακρίσεις κυρίως μέσω άτυπων ή ευέλικτων

²⁵ “Ετήσια Έκθεση Για Την Αναπηρία”, *Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας*, 2021, σελ. 120 - 122

²⁶ Μπαλούρδος, *Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες ...*, σελ. 182

²⁷ Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 36, 41

εργασιών, όπως είναι η μερική ή εποχική απασχόληση, εργασιών μη δηλωμένων και/ή εργασίες εκτός των σχημάτων κοινωνικής ασφάλισης.²⁸

1.3.5. ΛΟΑΤΚΙ+.

Σήμερα, μολονότι η ελληνική κοινωνία έχει προχωρήσει συγκριτικά με προηγούμενες δεκαετίες, μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού δεν χρησιμοποιεί την ορθή ορολογία, όταν πρόκειται να αναφερθεί στη ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα. Το ακρωνύμιο ΛΟΑΤΚΙ+ σημαίνει Λεσβία, Ομοφυλόφιλος, Αμφιφυλόφιλος, Τρανς (όρος – ομπρέλα για άτομα με μια ταυτότητα φύλου που διαφέρει από αυτή που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση), Queer (συμπεριληπτικός όρος για τα άτομα που δεν είναι ετεροφυλόφιλα ή/και άτομα που δεν είναι τρανς· ο όρος περιλαμβάνει λεσβίες, ομοφυλόφιλους άνδρες, αμφιφυλόφιλα και τρανς άτομα) και Ίντερσεξ (άτομα που γεννιούνται με χαρακτηριστικά φύλου που δεν ανήκουν συγκεκριμένα σε αρσενικές ή θηλυκές κατηγορίες ή ανήκουν ταυτόχρονα και στις δύο).²⁹ Η διακριτική μεταχείριση λόγω γενετήσιου ή σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας γεννά το πρόβλημα της έλλειψης αριθμητικών στοιχείων, διότι αφ' ενός η πλειονότητα της κοινότητας αυτής διστάζει, αν όχι φοβάται, να αποκαλύψει τον προσανατολισμό ή την ταυτότητά της, ιδιαίτερα στον εργασιακό χώρο, καθώς η στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στην ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα δεν είναι ιδιαίτερα φιλική και αφ' ετέρου στοιχεία όπως αυτά θεωρούνται προσωπικά και προστατεύονται από την Ελληνική Αρχή Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.³⁰ Συγκεκριμένα, η σεξουαλική τοποθέτηση, λόγω της φύσης της, είναι εννοιολογικά δύσκολο να προσδιοριστεί και να μετρηθεί. Σε μια αμερικανική έρευνα το 2013, το 1.1% είπε ότι είναι «κάτι άλλο», ή ότι δεν ήξερε την απάντηση ή αρνήθηκε να απαντήσει στην ερώτηση. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι οι αριθμοί ίσως είναι μεγαλύτεροι.³¹

Η έκθεση COWI αναφορικά με την ομοφοβία που δημοσιεύθηκε το 2009 επισημαίνει τη διακριτική μεταχείριση, τον αποκλεισμό και τη λεκτική βία προς την κοινότητα, παρότι μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας έχει αρχίσει βαθμιαία να

²⁸ Μπαλούρδος, *Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες ...*, σελ 182, 292

²⁹ “ΛΟΑΤΚΙ+: Η σωστή ορολογία που πολλοί δεν γνωρίζουν για τη κοινότητα”, *TaNea.gr*, 2022, βλ. <https://www.tanea.gr/2022/06/21/greece/loatki-i-sosti-orologia-pou-polloi-den-gnorizoun-gia-ti-koivotita/>, τ.π. 31/01/2023

³⁰ Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων ...*, σελ. 38

³¹ “Πώς να υπολογίσεις πόσοι άνθρωποι είναι γκέι”, *LiFO.gr*, 2015, βλ. <https://www.lifo.gr/lgbtqi/pos-na-ypologiseis-posoi-anthropoi-einai-gkei>, τ.π. 02/01/2023

αποδέχεται τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα. Η εχθρική στάση της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας θεωρείται ένας από τους κύριους λόγους που η ελληνική κοινωνία είναι ομοφοβική. Τέλος, μολονότι το 2015 το Σύμφωνο Συμβίωσης στην Ελλάδα επεκτάθηκε και στα ομόφυλα ζευγάρια, η στάση αρκετών στον δημόσιο λόγο παραμένει αρνητική ως προς τα δικαιώματα στην τεκνοθεσία. Στα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα τεκνοθεσίας, οικογενειακών επιδομάτων, πρόνοιας, περίθαλψης, στέγασης, κοινωνικής ασφάλισης ή κληρονομιάς. Σχετικά με την απασχόληση, 1 στους 4 εργοδότες δεν είναι πρόθυμος να καλέσει σε συνέντευξη υποψηφίους για τους οποίους γνωρίζει ή υποθέτει ότι δεν είναι ετεροφυλόφιλοι. Το ποσοστό είναι ακόμη υψηλότερο, 1 στους 3, για τους άντρες εργοδότες.³² Γενικότερα, ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα βιώνουν έμμεση διάκριση στο χώρο εργασίας, η οποία είτε δεν είναι εύκολο να αναφερθεί στους αρμόδιους θεσμικούς φορείς, είτε εργάζονται σε άτυπες ή ευέλικτες μορφές απασχόλησης.³³

1.3.6. Ρομά.

Η Ελλάδα συνιστούσε για τους Ρομά ένα από τα βασικά περάσματα προς την Ευρώπη. Περίπου το 1323 εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη οι πρώτες ομάδες Ρομά. Ο κατά κύριο λόγο νομαδικός τρόπος ζωής τους και η γενικότερη έλλειψη σημαντικών και αξιόπιστων στοιχείων για ομάδες που αντιμετωπίζουν διακρίσεις καθιστούν δύσκολο τον υπολογισμό του πληθυσμού τους.³⁴ Ο πληθυσμός τους υπολογίζεται, σύμφωνα τα επίσημα κρατικά στοιχεία, γύρω στις 110.000 αλλά σύμφωνα με άλλους φορείς κυμαίνεται γύρω στις 200.000 – 300.000 άτομα.³⁵ Οι Ρομά, πέραν της διακριτικής εις βάρος τους μεταχείριση από τον υπόλοιπο πληθυσμό, διαβιών κάτω από αντίξοες συνθήκες. Το εισόδημα του 77% εξ αυτών βρίσκεται κάτω από τα όρια της φτώχειας, αφού μόλις το 40% των Ρομά έχει εργασία που ικανή για να εξασφαλίσουν τα αναγκαία για τη διαβίωσή τους, αλλά ακόμη και τότε η απασχόληση τους δεν καθίσταται ιδιαίτερα βιώσιμη· το υπόλοιπο 60% των Ρομά είναι άνεργοι, συνταξιούχοι ή εργαζόμενοι σε οικιακές εργασίες. Ο αποκλεισμός τους από την αγορά εργασίας συχνά οδηγεί τους Ρομά στην τέλεση αξιόποινων πράξεων.

³² Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 38 - 39

³³ Μπαλούρδος, *Ενάλωτες Κοινωνικές Ομάδες...*, σελ. 182

³⁴ Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 39

³⁵ “Ρομά στην Ελλάδα”, *Wikipedia.Org*, βλ. https://el.wikipedia.org/wiki/Ρομά_στην_Ελλάδα, τ.π. 02/01/2023

Συνεπώς, οι Ρομά αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα υγείας, ενώ οι σχέσεις τους τόσο με τον υπόλοιπο πληθυσμό όσο και με τις αρχές είναι τεταμένες και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και εχθρικές,³⁶ όπως αποδεικνύεται και από τις δύο πρόσφατες δολοφονίες (η πρώτη τον Οκτώβριο του 2021 στον Ασπρόπυργο Αττικής και η δεύτερη τον Δεκέμβριο του 2022) νεαρών Ρομά από αστυνομικούς με ευθείς πυροβολισμούς.

1.3.7. Γυναίκες.

Οι γυναίκες φαίνεται πως επηρεάζονται περισσότερο από τις διακρίσεις στο χώρο εργασίας, σύμφωνα με τον κώδικα δεοντολογίας του Ινστιτούτου Εργασίας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος. Οι εργαζόμενες γυναίκες σε εγκυμοσύνη ή μητρότητα υφίστανται διακρίσεις στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα (με ιδιωτικού δικαίου συμβάσεις εργασίας και συμβάσεις ορισμένου χρόνου) κυρίως με τη μη εφαρμογή των ειδικών πλεονεκτημάτων μητρότητας, αλλά και ως προς την πρόσβαση στην απασχόληση και την αμοιβή. Πάγιο ερώτημα με το οποίο έρχεται αντιμέτωπη η πλειοψηφία των γυναικών, όταν αυτές προσπαθούν να προσληφθούν σε μια θέση εργασίας είναι αν επιθυμούν να αποκτήσουν παιδί στο άμεσο μέλλον, καθιστώντας αυτή την τακτική κλασική μορφή διάκρισης με βάση το φύλο. Σε μικρότερο βαθμό, υφίστανται και άλλες πιο κατακριτές μορφές διάκρισης, όπως υπεύθυνη δήλωση ότι δεν θα μείνουν έγκυες, ή απολύσεις κατά την εγκυμοσύνη, ή απόλυση μετά από επιστροφή στην εργασία αμέσως μετά την άδεια μητρότητας, ή κατά τη διάρκεια της λοχείας ή μητρότητας. Προφανώς, αφορούν κατά κύριο λόγο τις νεότερες παρά τις μεγαλύτερες ηλικίες των γυναικών. Η σημαντική ανέλιξη των εργαζομένων στο πλαίσιο της επιχείρησης υφίσταται επίσης συχνά αντικείμενο διακρίσεων στην ελληνική αγορά εργασίας. Σύμφωνα με έρευνες, και σε αυτόν τον τομέα διαπιστώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο φύλων, με τις γυναίκες να δηλώνουν κατά 62,5% ότι υφίστανται σε κάποιο βαθμό διακρίσεις στην ελληνική αγορά εργασίας, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες ανέρχεται σε 52,3%.³⁷ Συμπερασματικά, η στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στις ως άνω πληθυσμιακές ομάδες είναι ενδεικτική της συνολικότερης στάσης της κοινωνίας

³⁶ Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 39 - 40

³⁷ Μπαλούρδος, *Ενάλωτες Κοινωνικές Ομάδες ...*, σελ. 75, 99 - 100, 182 - 183

απέναντι σε καθετί διαφορετικό. Σε μεγάλο βαθμό, η ελληνική κοινωνία παραμένει παραδοσιακή εξαιτίας της μεγάλης επιρροής που ασκεί η Εκκλησία.³⁸

2. ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ.

Ο όρος «κράτος πρόνοιας» (Welfare State) επικράτησε παγκοσμίως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αντανακλώντας την επέκταση της λειτουργίας του κράτους (παρεμβατική, ρυθμιστική, παροχική) στις καπιταλιστικές κοινωνίες, προκειμένου να μειωθούν οι κοινωνικές ανισότητες και να καλυφθούν συστηματικά οι ανάγκες των πολιτών, όπως η εξάλειψη της φτώχειας, της αθλιότητας και της ανεργίας. Το κράτος πρόνοιας ήταν η απόρροια μιας μεταρρυθμιστικής διαδικασίας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αδυναμίες της ελεύθερης οικονομίας. Η βιομηχανική αστική ανάπτυξη, η ιδέα της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους, η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, καθώς και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνέβαλαν στη δημιουργία του κράτους πρόνοιας. Το κράτος πρόνοιας υπηρετεί τρεις διαφορετικές λειτουργίες: η αναδιανεμητική αφορά στη μεταφορά εισοδημάτων από τα εύπορα κοινωνικά στρώματα στους λιγότερο έχοντες, η αποταμιευτική αφορά στην ασφάλιση των πολιτών από τις κοινωνικές αντιξοότητες, ιδίως μέσω των συντάξεων, τέλος, η κοινωνική επένδυση αφορά στην ανάπτυξη ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου μέσω της διά βίου και της κρατικής εκπαίδευσης, της φροντίδας μικρών παιδιών κ.λπ.³⁹ Προς τον σκοπό αυτό, το κράτος οργανώνει ένα δίκτυο θεσμών και δημόσιων υπηρεσιών, τα δημόσια συστήματα, που στόχος τους αποτελεί η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών στους πολίτες, οι οποίες παρέχονται είτε δωρεάν είτε με προνομιακούς όρους. Αν δεν υφίστατο τα δημόσια συστήματα, οι πολίτες θα έπρεπε να αναζητήσουν τις υπηρεσίες αυτές από την ελεύθερη αγορά.⁴⁰

Όλα τα σύγχρονα κράτη χαρακτηρίζονται ως κράτη πρόνοιας, αφού ένα σημαντικό ποσοστό των κρατικών τους δαπανών προορίζεται για την κάλυψη αναγκών, όπως οι κοινωνικές υπηρεσίες, οι συντάξεις γήρατος, η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση. Διεθνώς, το επίπεδο, οι στόχοι και τα χαρακτηριστικά

³⁸ Μπαλούρδος, *Καταπολέμηση των Διακρίσεων...*, σελ. 40 - 41

³⁹ Γ. Νοικοκυράκης, Π. Σαράφης, “Κοινωνική προστασία και προκλήσεις του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας”, *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 35(4), 2018, σελ. 464 - 465

⁴⁰ Α. Καϊδατζής, “Πώς λειτουργούν τα κοινωνικά δικαιώματα;”, *Syntagma Watch*, 2019, βλ. <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/pos-leitourgoun-ta-koinonika-dikaiomata/>, τ.π. 17/11/2022

των κοινωνικών δαπανών τίθενται στο επίκεντρο του πολιτικού διαλόγου, καθορίζοντας συχνά το αποτέλεσμα των εκλογών. Η πολιτική και ιστορική σημασία του κράτους πρόνοιας για τις μεταπολεμικές κοινωνίες βρίσκεται στο επίκεντρο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι προκλήσεις που αντιμετώπισε το κράτος πρόνοιας έχουν φέρει στην επιφάνεια τη συζήτηση τόσο για το παρόν και το μέλλον του, όσο και για την ταξινόμηση των διαφόρων τύπων κρατών πρόνοιας με στόχο την καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους και των πιθανών τρόπων υπέρβασης των σημερινών δυσκολιών τους.

2.1 Τα Μοντέλα του Κράτους Πρόνοιας.

Το άθροισμα των εμπειρικών παρατηρήσεων ομαδοποιείται με βάση είτε ένα (τάξη) είτε περισσότερα (τύπος) κριτήρια.⁴¹ Έτσι, το κράτος πρόνοιας διακρίνεται σε τρία μοντέλα, με κριτήριο τον ρόλο που διαδραματίζει η αγορά ως προς τις πολιτικές πρόνοιας του κράτους. Έτσι προκύπτουν α)το υπολειμματικό, β)το βιομηχανικό και γ)το θεσμικό-αναδιανεμητικό, ωστόσο δεν ελήφθησαν υπόψη τα γνωρίσματα που εμφανίζουν τα σύγχρονα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Μια άλλη κλασική τυπολογία διακρίνει πάλι τρεις τύπους καθεστώτος με κριτήριο τη σχέση του κράτους με την αγορά και την οικογένεια: προκύπτουν α)το φιλελεύθερο, β)το συντηρητικό και γ)το κοινωνικοδημοκρατικό,⁴² που βασίζονται στην «αποεμπορευματοποίηση» της εργασίας.⁴³ Στην τελευταία ταξινόμηση δεν συμπεριελήφθησαν οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα), καθώς θεωρήθηκε ότι αποτελούν ένα ξεχωριστό είδος κράτους πρόνοιας, το «Λατινικό» ή «στοιχειώδες», και για αυτό έχει δεχθεί έντονη κριτική.

Εστιάζοντας κυρίως στην Ελλάδα, ο Γιώργος Κατρούγκαλος υποστηρίζει ότι οι χώρες της Μεσογείου αποτελούν μια μη ανεπτυγμένη υποκατηγορία του ηπειρωτικού μοντέλου, που κυρίως χαρακτηρίζεται από την ανωριμότητα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και κάποιες παρόμοιες κοινωνικές και οικογενειακές δομές. Η υστέρηση των κοινωνικών δαπανών αντικατοπτρίζει και την καθυστέρηση στην οικοδόμηση του κοινωνικού κράτους και τη σχετική υπανάπτυξη

⁴¹ Vasiliki Rapti, "The Postwar Greek Welfare Model within the Context of Southern European Welfare", στο Gro Hagemann (επιμ.), *Reciprocity and Redistribution: Work and Welfare Reconsidered*, Edizioni Plus - Pisa University Press, Pisa 2007, σελ. 47

⁴² Νοικοκυράκης, Σαράφης ο.π., σελ. 465

⁴³ Rapti ο.π., σελ. 44

του Μεσογειακού Νότου. Οι χώρες αυτές εστιάζουν στην είσοδο στην αγορά εργασίας και στην εφαρμογή μέτρων υπολειμματικής προστασίας, όμως έχουν ως κοινό τις γενναιόδωρες συντάξεις γήρατος, την αποφασιστική επιρροή της Εκκλησίας, δομές απασχόλησης όπου η γεωργία είναι σημαντική, παραδοσιακές οικογενειακές δομές. Η οικογένεια αποτελεί τον σημαντικό πάροχο ευημερίας για τα μέλη της, με σημαντικές έμφυλες προεκτάσεις.

Το μοντέλο ευημερίας του Νότου συγκεντρώνει τα εξής γνωρίσματα: α) Οι χρηματικές παροχές υπερσχύουν των κοινωνικών υπηρεσιών. Παρέχεται, όπως και στις χώρες του Bismarck, σημαντική προστασία σε βασικούς τομείς για το εντός της νόμιμης αγοράς εργασίας εργατικό δυναμικό, ενώ παρέχεται ασθενή επιδότηση σε όσους βρίσκονται στην παράτυπη και άτυπη αγορά εργασίας, β) Η άνιση κατανομή της προστασίας μεταξύ των τυπικών κινδύνων, όπως μεγάλο μερίδιο των δαπανών για συντάξεις σε σχέση με τα οικογενειακά επιδόματα και υπηρεσίες ή πολιτικές για τη δημόσια στέγαση και επιδοτήσεις στέγασης, γ) Η καθολική προσέγγιση στα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης τους σε αντίθεση με τον ισχυρό επαγγελματισμό διατήρησης του εισοδήματος. Αυτό αποτελεί μια απόκλιση από την κορπορατιστική παράδοση, δ) Ο χαμηλός βαθμός κρατικής διεϊσδυσης στη σφαίρα της πρόνοιας και το συμπαιγνιακό μείγμα μεταξύ δημόσιων και μη φορέων και θεσμών έχουν οδηγήσει σε ενίσχυση της παροχής δημόσιας υγείας, αλλά σε μια ιδιότυπη συμπαιγνία από τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, συχνά προς όφελος του τελευταίου, ε) Τα δημόσια ιδρύματα τείνουν να είναι ιδιαίτερα ευάλωτα σε πελατειακά κυκλώματα και ιδιαιτερότητες που διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στην παροχή πρόσβασης σε παροχές και υπηρεσίες, στ) Η χαμηλή αποδοτικότητα των δημοσίων υπηρεσιών και παραγωγικότητα των δημοσίων υπαλλήλων συνδέεται με τον χαμηλό βαθμό επαγγελματισμού και με τις επικρατούσες μεθόδους πρόσληψης και οργάνωσης της εργασίας στον διοικητικό μηχανισμό, ζ) Τα υψηλά κρούσματα μαύρης οικονομίας και φοροδιαφυγής.

Εν ολίγοις, τα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται είναι η υπανάπτυξη, η διαφθορά, οι πελατειακές σχέσεις κ.λπ. Ο όρος «μεσογειακός» συχνά χρησιμοποιείται ως ένα επιστημονικά ύποπτο στερεότυπο και ως πολιτικό όργανο για την αιτιολόγηση της πολιτικής, οικονομικής ή πολιτισμικής υπεροχής και κυριαρχίας των πιο «ανεπτυγμένων». Η διάγνωση του Νότου ως «οπισθοδρομικού» συγκριτικά με τον Βορρά οδηγεί στην σκέψη ότι οι ανισότητες θα εξαφανιστούν όσο αυτές οι χώρες εμπλέκονται σε σχέσεις αυξανόμενης αλληλεξάρτησης με άλλες πιο «ανεπτυγμένες»

χώρες. Η σύγκριση των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας είναι μια προσπάθεια να προσδιοριστούν ορισμένα προβλήματα που εμφανίζονται στη δημόσια ατζέντα.

Τα κράτη επέλεξαν το καθένα από τα παραπάνω καθεστάτα για συγκεκριμένους λόγους, που δεν οφείλονται μόνο σε έναν παράγοντα, όπως οι πολιτικοί συνασπισμοί που δημιουργήθηκαν σε κάθε ομάδα των κρατών πρόνοιας και η θεσμική κληρονομιά που άφησαν οι πρώτες αποφάσεις που ελήφθησαν, εδραιώνοντας την πίστη σε συγκεκριμένους τρόπους δράσης.⁴⁴ Σε κάθε ένα από τα «καθεστάτα ευημερίας» του Esping-Andersen ισοδυναμεί και ένα «καθεστώς αποκλεισμού». Αναλυτικά, οι συγκεκριμένες εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού στην εκάστοτε χώρα αντανακλούν το ιδεολογικό πρόσημο τόσο των καθεστώτων που τις δημιουργούν όσο και των θεσμών που έχουν ως στόχο να τις καταπολεμήσουν, αφού τα φαινόμενα αποκλεισμού διαφοροποιούνται ανάλογα με το «καθεστώς ευημερίας» μέσα στο οποίο υφίστανται.⁴⁵ Βέβαια, η διάκριση των καθεστώτων πρόνοιας είναι στατική, καθώς αποτυπώνει την πραγματικότητα μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.⁴⁶

Μεταπολεμικά, γύρω από την άσκηση πολιτικής τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις υπό ανάπτυξη χώρες επικράτησε η άποψη για την υποδεέστερη θέση της κοινωνικής απέναντι στην οικονομική πολιτική. Παρόλο που καθένα από τα μοντέλα κοινωνικού κράτους παρουσιάζει διαφορετικές πολιτικές πρακτικές διανομής των πόρων για την κοινωνική ευημερία, διαπιστώνεται πως οι κοινωνικές παρεμβάσεις είναι δευτερεύουσες σχετικά με την οικονομική πολιτική, εφόσον η εξεύρεση χρηματοδοτικών πόρων εξαρτάται από την οικονομία. Η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, μέσω κυρίως των αποκρατικοποιήσεων, επιβεβαιώνουν τον κατώτερο ρόλο της κοινωνικής πολιτικής, αναδεικνύοντας τη μη ικανοποιητική σχέση της με την οικονομική πολιτική. Συνεπώς, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη για έναν ουσιώδη διάλογο όχι μόνο για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής, που βαθμιαία υποτιμά τις κοινωνικές ανάγκες των πολιτών, αλλά και για την ισότιμη συμβολή της τελευταίας στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών.⁴⁷

2.2. Το Κράτος Πρόνοιας στην Ελλάδα.

⁴⁴ Rapti ο.π., σελ. 44- 47

⁴⁵ Β. Π. Αράπογλου, «Καθεστάτα αποκλεισμού, οι αλήθειες και οι παραλλαγές τους: Διάγραμμα μελέτης του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118, 2016, σελ. 32

⁴⁶ Νοικοκυράκης, Σαράφης ο.π., σελ. 465

⁴⁷ Μ. Πετμεζίδου, «Ο Διάλογος για την Παγκόσμια Φτώχεια», στο Μαρία Πετμεζίδου, Χρίστος Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σελ. 33- 35

Οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις που επικράτησαν στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και της ένταξης της χώρας στο Δυτικό Στρατόπεδο, και οι πολιτικές προτεραιότητες της δεξιάς πολιτικής εξουσίας, που κυριάρχησε στον εμφύλιο πόλεμο, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην υποτίμηση ενός κεϋνσιανού συστήματος πρόνοιας, μέχρι που την εξουσία ανέλαβε το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΠΑΣΟΚ). Η μετεμφυλιακή «Καχεκτική Δημοκρατία» που εγκαθιδρύθηκε αποτέλεσε ένα βαθιά εξουσιαστικό καθεστώς υπό την αιγίδα ενός δημοκρατικά οργανωμένου κοινοβουλευτικού κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδεολογική επιρροή του κεϋνσιανισμού ήταν περιορισμένη, καθώς εθεωρείτο από τις ελίτ της χώρας ότι μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες και όχι στην υπό ανάπτυξη Ελλάδα. Πρωταρχικοί στόχοι των συντηρητικών και κεντρώων κυβερνήσεων ήταν η νομισματική σταθερότητα και η δημιουργία βιομηχανικής υποδομής, που βασίστηκε πολιτικά και οικονομικά στο Σχέδιο Marshall, η εδραίωση και η επέκταση μιας συντηρητικής μικροαστικής τάξης μέσω ευνοϊκών πολιτικών, όπως γενναιόδωρες παροχές και συνταξιοδοτήσεις, θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα και μετοχές. Ταυτόχρονα, η καταστολή των αριστερών συνδικάτων και ο διορισμός συνδικαλιστικών ηγετών συμπαθών προς το καθεστώς δεν άφησαν τα εργατικά αιτήματα να αναδυθούν.

Μερικές από τις πτυχές της κοινωνικής πολιτικής κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, που απασχολούν και σήμερα σε μεγάλο βαθμό, είναι: α) Οι συχνές αντιφάσεις που προκλήθηκαν από το νομικό πλαίσιο και η υποχρηματοδότηση της κοινωνικής πολιτικής, β) Η ανισορροπία μεταξύ άμεσων και έμμεσων φόρων, που κυρίως χρηματοδοτούσαν το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, ενώ η συνεισφορά του κράτους μέσω του Εθνικού Προϋπολογισμού ήταν εξαιρετικά χαμηλή, γ) Η οργάνωση και λειτουργία του ασφαλιστικού συστήματος, εφόσον ο κατακερματισμός των ασφαλιστικών ταμείων, που εποπτεύονταν από διαφορετικά υπουργεία, επέτεινε τις ανισότητες στις μεταξύ τους διατάξεις ως προς τις εισφορές τους και τις προβλέψεις που προσφέρονταν από αυτά, δ) Η έλλειψη βασικών υλικών υποδομών και η διοικητική αναποτελεσματικότητα του Συστήματος Υγείας καθώς και των ασφαλιστικών και δημόσιων προσωρινών υπηρεσιών, ε) Τα υφιστάμενα κενά στην πρόνοια καλύφθηκαν από την οικογένεια, και κυρίως τις γυναίκες, αφού η Ελλάδα δεν είχε ποτέ ρητή οικογενειακή πολιτική.

Η εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά του νεοελληνικού κράτους πρόνοιας ερμηνεύονται βάσει τριών βασικών προσεγγίσεων που προσπαθούν να εξηγήσουν τα αίτια της ιδιόμορφης ελληνικής περίπτωσης εστιάζοντας στον ασφαλιστικό τομέα την περίοδο 1945-1967. Η φορντιστική προσέγγιση αντιλαμβάνεται την εξέλιξη των σύγχρονων κρατών πρόνοιας ως αποτέλεσμα των συμβιβασμών και των συγκρούσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργατικών δυνάμεων στο πλαίσιο της βαριάς βιομηχανίας. Ωστόσο, η ελληνική περίπτωση δεν αποτελεί τυπικό παράδειγμα φορντισμού, αφού η σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και δεν ακολούθησε το πρότυπο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Το Ελληνικό Κεφάλαιο δεν πίεσε για μια κοινωνική πολιτική που θα κάλυπτε τις ανάγκες του εργατικού δυναμικού λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, όπως η τεχνολογική καθυστέρηση, η μικρή αναλογία βιομηχανικού κεφαλαίου στο συνολικό κεφάλαιο και η αφθονία του εργατικού δυναμικού. Εντούτοις, η έκταση και η σημασία της μισθωτής εργασίας ήταν περιορισμένη, ενώ η ευρύτερη οικογένεια και τα τοπικά δίκτυα αλληλοβοήθειας επιτελούσαν εναλλακτικά το έργο των κοινωνικών υπηρεσιών. Στη Δυτική Ευρώπη το κράτος πρόνοιας, ως δικλείδα ασφαλείας, εξασφάλιζε την κοινωνική σταθερότητα και τη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος, στην Ελλάδα αυτοί οι σκοποί επιτεύχθηκαν μέσω των κατασταλτικών μηχανισμών που προέκυψαν κατά τον εμφύλιο πόλεμο. Τέλος, η συσσώρευση κεφαλαίου, η νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος και η αναπλήρωση των αστικών στρωμάτων επιτεύχθηκαν μέσω του συστήματος στέγασης και κατοχής γης, που χρησίμευε ως «λειτουργικό ισοδύναμο» του κράτους πρόνοιας.

Η οικονομική προσέγγιση προσιδιάζει στη μαρξιστική-λειτουργική, αφού προσεγγίζει την ελληνική ιδιαιτερότητα με όρους καπιταλιστικής παραγωγής, δεδομένου ότι οι προνοιακές λειτουργίες της οικογένειας υποκαθιστούν το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης ως προς την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού. Στην προσέγγιση αυτή, η ελληνική ιδιαιτερότητα οφείλεται στη μικρή αναλογία μισθωτών προς τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, στον μεγάλο αριθμό μη ασφαλιστικού πληθυσμού, στην αργή επέκταση του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) σε όλη τη χώρα και την υπαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης στους βραχυπρόθεσμους σκοπούς της κρατικής πολιτικής και της συγκέντρωσης κεφαλαίου (π.χ. μεταφορές από την υγεία και την κοινωνική ασφάλιση στον προϋπολογισμό της Άμυνας). Η επέκταση της μισθωτής εργασίας σε συνδυασμό με τις αρχικά άθλιες συνθήκες διαβίωσης των μισθωτών εργαζομένων είχε ως αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση και

αργή εξάπλωση του ασφαλιστικού συστήματος. Ωστόσο, η μισθωτή εργασία, υποτιμώντας τον κρατικό μηχανισμό, επεξηγεί επαρκώς τον υπολειπόμενο χαρακτήρα του ελληνικού κράτους πρόνοιας, αλλά όχι τη βασική ιδιαιτερότητά του, που είναι ο κατακερματισμός και η ανισότητα σε εισοδήματα και παροχές, τόσο μεταξύ των Ασφαλιστικών Ταμείων όσο και μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών.

Η πολιτικοκοινωνιολογική προσέγγιση συμπεριλαμβάνει στοιχεία της σχετικής αυτονομίας του κράτους, του δυτικού μαρξισμού καθώς και του Max Weber. Σε αυτή την προσέγγιση, η οικονομική κατάσταση των Ασφαλιστικών Ταμείων ήταν απόρροια των πολιτικών προτεραιοτήτων στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο, του μετεμφυλιακού μοντέλου ανάπτυξης και του ελέγχου που ασκούσαν η Βασιλική Αυλή και οι ένοπλες δυνάμεις στην ελληνική πολιτική ζωή. Το ελληνικό κράτος πρόνοιας διαφέρει από τα δυτικοευρωπαϊκά μοντέλα ως προς τον υψηλό αμυντικό προϋπολογισμό σε σχέση με τις συνολικές δημόσιες δαπάνες, το υψηλό κόστος της δημόσιας διοίκησης και τη μεγάλη σημασία του δημόσιου τομέα στην αγορά εργασίας. Σε αυτές τις ιδιαιτερότητες εντοπίζεται η υστεροφημία του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας συνδυαστικά με την υπανάπτυξη του εργατικού κινήματος, τις πελατειακές σχέσεις στο πολιτικό σύστημα, την πολιτική καταπίεση και αποκλεισμό από τη δημόσια διοίκηση ατόμων και κοινωνικών ομάδων με αριστερή αναφορά έως το 1974 και ακόμη και μετά. Η άνιση κατανομή ευκαιριών, παροχών και δικαιωμάτων στις κοινωνικές ομάδες, με βάση την πίστη τους στο μετεμφυλιακό status quo εκφράζεται από τον «πελατειακό κορπορατισμό», που διαφέρει από το κλασσικό πελατειακό σύστημα, επειδή ευνοούσε κοινωνικές ομάδες, όπως αυτοαπασχολούμενους επαγγελματίες (δικηγόροι, μηχανικοί) και δημοσίους υπαλλήλους (αστυνομικοί, στρατιωτικοί). Κάθε κυβέρνηση έδωσε προνομιακή μεταχείριση στους συνομιλητές της ενισχύοντας οικονομικά τα Ασφαλιστικά τους Ταμεία. Ταυτόχρονα, το εργατικό κίνημα χειραγωγήθηκε και φιμώθηκε από το κράτος. Ωστόσο, μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, όπως οι οικοδόμοι, απέκτησαν λίγο βελτιωμένη ασφαλιστική κάλυψη, λόγω της δύναμης και της αγωνιστικότητας τους, καθώς και της σημασίας τους για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση της χώρας.

Στις τρεις παραπάνω προσεγγίσεις δεν διατυπώνονται οι επιπτώσεις του φύλου από την απουσία πολιτικών οικογενειακής πολιτικής, με την έννοια της υποστήριξης των οικογενειών, την κεντρική θέση της οικογένειας για τη φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων και τη σημασία της για την εκπαίδευση και

αναπλήρωση του εργατικού δυναμικού, ακόμη και για τη σταθερότητα του μεταπολεμικού καθεστώτος.

Μετά από δεκαετίες κοινωνικοπολιτικών διακρίσεων η άνευ προηγουμένου αύξηση των κοινωνικών δαπανών ανταποκρίθηκε στις λαϊκές προσδοκίες για κοινωνική δικαιοσύνη. Η πτώση της Δικτατορίας το 1974 και οι προφανείς κοινωνικοπολιτικές αλλαγές επέφεραν τεράστιες αλλαγές στην πολιτική πρόνοιας και στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας τις ιατρικές και υγειονομικές παροχές μετά το 1981, όταν ανήλθαν στην εξουσία οι Σοσιαλιστές (ΠΑΣΟΚ).

Η ίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας τη δεκαετία του 1980 είχε σκοπό να διασφαλίσει ότι ολόκληρος ο πληθυσμός θα λάμβανε δημόσια παροχή και διανομή φροντίδας, ανεξάρτητα από το εισόδημα, την κοινωνική τάξη ή τον φορέα κοινωνικής ασφάλισης. Ωστόσο, οι σημαντικότερες διατάξεις του Νόμου για το Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ) δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, όπως η αναδιοργάνωση του τρόπου χρηματοδότησης του συστήματος.⁴⁸ Η καθιέρωση ενός σχετικού υγειονομικού κεκτημένου, δεδομένου ότι δεν επιτρέπεται η κατάργηση των θεσμών μέσω των οποίων υλοποιείται η κρατική μέριμνα για την υγεία και μέσω της ίδρυσης του Εθνικού Συστήματος Υγείας με τον ν. 1397/1983 έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για το κράτος πρόνοιας. Ωστόσο, η ειδικότερη οργανωτική μορφή του Ε.Σ.Υ. (η πρόσληψη γιατρών πλήρους ή μερικής απασχόλησης, το ύψος των διατιθέμενων πόρων) συνιστά σαφώς πολιτική επιλογή.⁴⁹ Η τουλάχιστον μέχρι την πτώση της Δικτατορίας απουσία ορατών ομάδων πίεσης για τα δικαιώματα των γυναικών οδήγησε στην παρουσία και τα αιτήματά τους στην κοινωνική ζωή, στα συνδικάτα και στις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις της περιόδου. Έτσι, το 1983 το Ελληνικό Οικογενειακό Δίκαιο εισήγαγε νέες έννοιες και σημαντικές διατάξεις για τις γυναίκες, όπως η καθιέρωση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, η κατάργηση της προίκας, η καθιέρωση διαζυγίου με κοινή συναίνεση, η κατάργηση της διάκρισης μεταξύ «νόμιμων» και «παράνομων» τέκνων καθώς και επιδοτήσεις, επιδόματα, φοροαπαλλαγές, συμβουλευτικές υπηρεσίες κ.λπ.⁵⁰

⁴⁸ Rapti, *The Postwar Greek Welfare Model...*, σελ. 49 - 53

⁴⁹ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006, σελ. 550

⁵⁰ Rapti ο.π., σελ. 50, 55

3. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.

Η αξιοποίηση του νεοκλασικού μείγματος οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής δημιούργησε τις συνθήκες εγκατάλειψης για κάθε αναπτυξιακή και κοινωνική πολιτική, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία χρόνια. Η αφοσίωσή του στην αυστηρή δημοσιονομική και εισοδηματική πειθαρχία, τις αποκρατικοποιήσεις και την αποψίλωση του κοινωνικού κράτους προέβαλε την άνιση ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της καπιταλιστικής οικονομίας διεθνώς ως την αιτία της πρόσφατης διεθνούς οικονομικής κρίσης.⁵¹ Οι επιπτώσεις της άνιση ενωσιακής ανάπτυξης και οι επιδράσεις της κρίσης χρέους και της ύφεσης κατέληξαν στα αδιέξοδα των μνημονίων και στην ανθρωπιστική κρίση,⁵² με τις κοινωνικές συνέπειες της εφαρμογής κυρίως των δύο Μνημονίων (2010 και 2012) να θεωρούνται ολέθριες.⁵³ Γενικότερα, μια οικονομική ύφεση, ανεξαρτήτως έντασης, δεν είναι δεδομένο ότι θα επιφέρει σημαντικά προβλήματα σε ένα σχεδιασμένο ορθά σύστημα κοινωνικής προστασίας. Εξάλλου, τη δεκαετία του 1930 οι τότε θεσμοί απέτυχαν παταγωδώς στην άμβλυνση των κοινωνικών επιπτώσεων της δημοσιονομικής κρίσης και αυτός υφίστατο ο κύριος λόγος για την κατασκευή του σύγχρονου μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους.⁵⁴

3.1. Μείωση Εισοδήματος, Απορρυθμισμένη Αγορά Εργασία και Κοινωνικός Αποκλεισμός.

Κατά την οικονομική κρίση υφίστανται ιδιαίτερα ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, που αντιμετωπίζουν έναν σημαντικά αυξημένο κίνδυνο δημιουργίας μιας προσωπικής διαδρομής προς τη φτώχεια. Μεσοπρόθεσμα, τα νοικοκυριά σε δεινή οικονομική κατάσταση πιθανόν να βιώσουν βαθύτερη και απόλυτη φτώχεια, εφόσον κατέχουν λιγότερα περιουσιακά στοιχεία, περιορισμένες δυνατότητες αντίδρασης και

⁵¹ Σ. Γ. Ρομπόλης, “Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος”, *Κοινωνική Πολιτική*, 1, 2013, σελ. 3

⁵² Κ. Δημουλάς, “Σάββας Γ. Ρομπόλης, Οικονομική Κρίση Και Κράτος. Από Το Κράτος Πρόνοιας Στο Κράτος Φιλανθρωπίας, Εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2012”, *Social Cohesion and Development*, 8(1), 2013, σελ. 71

⁵³ Δ. Σωτηρόπουλος, “Μάνος Μασσαγγάνης, Η Κοινωνική Πολιτική Σε Δύσκολους Καιρούς: Οικονομική Κρίση, Δημοσιονομική Λιτότητα Και Κοινωνική Προστασία, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2011, 231 Σελ.” *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 39, 2017, σελ. 151.

⁵⁴ Μ. Μασσαγγάνης, “Φτώχεια Και Κοινωνική Προστασία Στην Ελλάδα της Κρίσης” στο Τζένιφερ Καβουνίδη (επιμ.), *Κοινωνική Συνοχή και Οικονομική Κρίση: Δεδομένα, Μαθήματα Και Προοπτικές Ανάπτυξης*, Κέντρο Προγραμματισμού Και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα 2014, σελ. 50

πρόσβασης σε τραπεζικές υπηρεσίες και προϊόντα. Βραχυπρόθεσμα, εντούτοις, επηρεάζονται αυτοί που βρίσκονται κοντά στα όρια της φτώχειας και νέες ομάδες που ειδήλλως θα έμεναν ανεπηρέαστες. Ο μη προσδοκώμενος αποκλεισμός τους από την φροντίδα που παρέχει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, η ξαφνική μετάβασή τους στους φτωχούς εξαιτίας κυρίως της αναδιαρθρωμένης αγοράς εργασίας και άλλα πιθανά ζητήματα, όπως η υπερχρέωση και η αδυναμία χρήσης υπηρεσιών στους οποίους παραδοσιακά στρέφονται οι μη έχοντες, πιθανώς να τους παγιδεύσει στη φτώχεια.

Καθώς η δημοσιονομική κρίση ροκανίζει αισθητά το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών, ταυτόχρονα περιορίζεται και η δυνατότητα των νοικοκυριών να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης παρατηρείται αφ' ενός η υπερχρέωση σχετικά με την πληρωμή στεγαστικών δανείων και αφ' ετέρου η αύξηση της δυσκολίας για την πληρωμή πάγιων λογαριασμών. Εφόσον η πληρωμή χρεών αποτελεί για πολλούς προτεραιότητα και θέμα αξιοπρέπειας, προκειμένου να καλύψουν τα χρέη τους, περιορίζουν το μέρος του διαθέσιμου εισοδήματος για την καθημερινή τους διαβίωση. Εξάλλου, υπάρχει ο φόβος ότι, εάν δεν πληρωθούν οι δόσεις εγκαίρως και πρόκειται για στεγαστικό δάνειο, το χρέος τους θα μπορούσε να αυξηθεί γρήγορα, με αποτέλεσμα να μην είναι βιώσιμο και να μείνουν άστεγοι. Αυτές οι απρόσμενες και δύσκολες καταστάσεις ενδέχεται να τους παγιδεύσουν σε μία κατάσταση «κρυφής φτώχειας» επί παραδείγματι, οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζουν το δίλημμα να αγοράσουν τα φάρμακά τους ή να πληρώσουν το ενοίκιο ή τη δόση στεγαστικού δανείου. Η μείωση του εισοδήματος επιβαρύνει όσες οικογένειες έχουν συσσωρεύσει προηγούμενα χρέη από στεγαστικά ή καταναλωτικά δάνεια. Η κατανάλωση και η αποταμίευση επηρεάζονται από την πτώση της αξίας της ιδιόκτητης κατοικίας και άλλων περιουσιακών στοιχείων, που συνδυαστικά με τη μείωση του εισοδήματος γεννά εν γένει μια αίσθηση οικονομικής στενότητας και υλικής στέρησης σε όλη την κοινωνία, αλλά εντονότερα σε κατηγορίες πολιτών, όπως οι ηλικιωμένοι. Η αύξηση του ειδικού βάρους των δαπανών κατοικίας, δηλαδή η δόση στεγαστικού δανείου και τα έξοδα θέρμανσης, λειτουργούν επιβαρυντικά για τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Τέλος, η γενική αίσθηση δυσπραγίας επιτείνεται από την αύξηση

των τιμών.⁵⁵ Συνυπολογίζοντας και την αύξηση των έμμεσων φόρων, όπως ο Φ.Π.Α., οι φτωχοί τελικά συνεισέφεραν περισσότερο και σε αυτή την κρίση.⁵⁶

Από την άλλη, η κατάρρευση του μεταπολεμικού μοντέλου απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση με τις κοινωνικές επιδράσεις της και οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν σχετικά με την υποβάθμιση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα και τον ευρωπαϊκό Νότο οδηγούν ταχέως στην πλήρη «κινεζοποίηση» με την κατάργηση των θεμελιωδών κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων.⁵⁷ Οι πολύ σημαντικές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας θεωρείται πως δημιουργούν μία ομάδα εργαζομένων «σκληρών πυρήνων», που διαφέρει από τους «παραδοσιακούς» εργαζόμενους, καθώς η πρώτη είναι αδύνατο να απορροφηθεί πλήρως από την αγορά εργασίας, ιδιαίτερα κατά την οικονομική ύφεση. Πρόκειται για εργαζόμενους σε επισφαλείς θέσεις, ουσιαστικά πρόκειται για «εργαζόμενους φτωχούς». Η ένταξή τους στην αγορά εργασίας έχει υποβαθμισθεί, εφόσον εργάζονται σε θέσεις που δεν αμείβονται επαρκώς, μένοντας παγιδευμένοι στο φαύλο κύκλο της φτώχειας. Η κατώτερη κοινωνικά θέση τους επιτείνεται από τις σχέσεις με τους εργοδότες τους και το γεγονός ότι ψηφίζουν και είναι τυπικά μέλη ενός δημοκρατικού κράτους δεν αναιρεί τη μη αντιπροσώπευση των συμφερόντων τους. Παρόλο που αποτελούν μέρος της κοινωνίας και αισθάνονται αποδεκτοί και ενταγμένοι, ταυτόχρονα έχουν απορριφθεί. Η περιορισμένη πρόσβαση σε μέτρα που θα μπορούσαν να διατηρήσουν σταθερή την κατάστασή τους αποσοβεί τη μείωση της φτώχειας, η οποία περισσότερο εντείνεται, όταν πρόκειται για νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά.

Ένα σημαντικό εμπόδιο που αντιμετωπίζουν πολλοί νέοι αφορά στην εξεύρεση εργασίας με προοπτικές ανέλιξης. Για τους νέους ελλοχεύει υψηλότερος κίνδυνος να εργάζονται σε μία αβέβαιη και χαμηλά αμειβόμενη θέση με σύμβαση περιορισμένου χρόνου, ενώ παράλληλα, εκτίθενται περισσότερο στην ανεργία. Δεδομένου ότι τα τελευταία χρόνια σημειώνεται σημαντική αύξηση στις αβέβαιες θέσεις εργασίας, η απειλή μη εξεύρεσης μόνιμης εργασίας και η νεανική ανεργία στη χώρα έχει ανέβει ανησυχητικά. Μία άλλη ομάδα που έχει πληγεί σημαντικά εξαιτίας της κρίσης είναι τα ζευγάρια με έναν εργαζόμενο, που συνιστά το κυρίαρχο πρότυπο στην Ελλάδα. Πολύ συχνά οι γυναίκες διακόπτουν την εργασία τους, ώστε να στηρίξουν την οικογένειά τους, καθώς εξαναγκάζονται σε έναν «υποχρεωτικό

⁵⁵ Μπαλούρδος, *Η φτώχεια στην Ελλάδα...*, σελ. 30, 32 – 33

⁵⁶ Σωτηρόπουλος ο.π., σελ. 151.

⁵⁷ Δημουλάς ο.π., σελ. 71 - 72

αλτρουισμό» που συνάδει με τα έμφυλα στερεότυπα, καθώς οι ενδεχόμενες λύσεις για απασχόληση ή κοινωνική ασφάλιση κ.λπ. είτε απουσιάζουν είτε δεν επαρκούν. Η αύξηση της ανεργίας και της χαμηλόμισθης εργασίας σταδιακά αφήνει περισσότερες οικογένειες χωρίς το μισθό του άνδρα/συζύγου, που κυρίως κάλυπτε τις οικογενειακές ανάγκες μέχρι πρότινος. Συνεπώς, με ένα στοιχειωδώς αποτελεσματικό κοινωνικό κράτος και με κρίση των άτυπων δικτύων στήριξης του προνοιακού μοντέλου του ευρωπαϊκού Νότου, ο κίνδυνος φτώχειας για τα ζευγάρια με έναν εργαζόμενο αυξάνεται, ενώ μόνο τα ζευγάρια με δύο εργαζόμενους θεωρούνται ικανά να προφυλάσσουν καλύτερα τα παιδιά από τη φτώχεια, μολονότι αυτό αμφισβητείται σε περιόδους ύφεσης.⁵⁸

3.2. Η Αποψίλωση του Κράτους Πρόνοιας.

Η καθιερωμένη αντίληψη της πρόνοιας ως «φτωχό συγγενή» του κοινωνικού κράτους είναι υπαίτια για την παρακμή του κοινωνικού δικτύου ασφαλείας· έτσι εννοείται ένα πλέγμα παρεχόμενων επιδομάτων και υπηρεσιών στα άτομα και τις οικογένειες με χαμηλό εισόδημα. Το πρόβλημα αυτό συνιστά βασικό γνώρισμα του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Η κρίση δεν δημιούργησε τα κενά προστασίας, απλώς ανέδειξε τις αδυναμίες τους. Βέβαια, η οικονομική κρίση θα μπορούσε, επιπροσθέτως, να εκκινήσει πρωτοβουλίες δημόσιας πολιτικής για την κάλυψη των κενών αυτών. Αντίθετα, τα τελευταία χρόνια το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας δεν ισχυροποιήθηκε αποτελεσματικά και οι δημοσιονομικές πιέσεις που άσκησαν τα μέτρα λιτότητας στο σύστημα κοινωνικής προστασίας δημιούργησαν και άλλα προβλήματα. Τα κενά προστασίας αναφέρονται σε διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, ορισμένες εξ αυτών πολυπληθείς, όπως: α) οι μακροχρόνια άνεργοι που δεν λαμβάνουν το τακτικό επίδομα ανεργίας μετά την περίοδο επιδότησης, καθώς και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, που δεν δικαιούνται, επειδή δεν έχουν εργαστεί προηγουμένως, β) οι περιστασιακά ή χωρίς ασφάλιση εργαζόμενοι, που δεν στοιχειοθετούν ασφαλιστικό δικαίωμα, για να το αξιοποιήσουν σε περίπτωση ανεργίας, ασθενείας ή μητρότητας, γ) οι αυτοαπασχολούμενοι σε μη βιώσιμες επιχειρήσεις, και οι αγρότες σε εκμεταλλεύσεις χαμηλής απόδοσης, δ) οι οικογένειες με ένα ή δύο παιδιά και χαμηλό εισόδημα, ενώ οι τρίτεκνες και πολύτεκνες

⁵⁸ Μπαλούρδος, *Η φτώχεια στην Ελλάδα...*, σελ. 31 – 33

οικογένειες προστατεύονται επαρκέστερα, ε) οι φτωχές οικογένειες που ενοικιάζουν κατοικία χωρίς να δικαιούνται επιδότηση ενοικίου, στ) όσοι δεν δύνανται να εργαστούν λόγω ασθένειας ή αναπηρίας, αλλά δεν λαμβάνουν κάποιο αναπηρικό επίδομα, ζ) οι ηλικιωμένοι με χαμηλό εισόδημα και μια χαμηλή σύνταξη, όπως σύνταξη χηρείας κ.ά.⁵⁹

3.3. Η Συμβολή της Κοινωνίας των Πολιτών στο Κράτος Πρόνοιας.

Στην Ελλάδα, η δημοσιονομική κρίση και η τραγική μείωση των δημοσίων δαπανών για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής, που η πρώτη επέφερε, σε συνάρτηση με τον πολλαπλασιασμό των κοινωνικών αναγκών ενέτειναν τις συλλογικές δράσεις στη σφαίρα δράσης της κοινωνίας πολιτών, ώστε να καλυφθούν οι κλιμακούμενες κοινωνικές ανάγκες.⁶⁰ Η διαφανόμενη αδυναμία του κράτους και της αγοράς να ενισχύσει την κοινωνική προστασία ενεργοποίησε την οικογένεια και την κοινωνική οικονομία μέσω των μη κερδοσκοπικών και μη κυβερνητικών οργανώσεων, δηλαδή τον «τρίτο τομέα» της οικονομίας.⁶¹ Το ελληνικό κράτος, παρά τις σύνθετες δομές του, φάνηκε ότι δεν μπορεί να παρέχει ούτε τα στοιχειώδη σε εκείνους που πλήττονται σημαντικά. Το μοναδικό θετικό που προέκυψε από την κρίση, που απλώς ανέδειξε τις αθέατες ελλείψεις των κρατικών δομών, είναι ότι συλλογικοί φορείς, όπως οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, Δήμοι, η εκκλησία, ομάδες πολιτών, αποφάσισαν να καλύψουν στον δυνατό βαθμό τα τεράστια δυσεύρετα κενά για την κρατική γραφειοκρατία.⁶² Συνεπώς, η μεγάλη κινητοποίηση των πολιτών εξαρτάται άμεσα από τη συρρίκνωση της κρατικής προνοιακής παρέμβασης, την αύξηση των κοινωνικών αναγκών, την εμφάνιση νέων μορφών οργάνωσης, όπου η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών συνοδεύεται από τον πολιτικό ακτιβισμό, και τέλος με την ανάδειξη νέων κινηματικών δράσεων.

Η σφοδρή φτωχοποίηση στρωμάτων του πληθυσμού πολλαπλασίασε όχι μόνο τις τυπικές αλλά και τις άτυπες πρωτοβουλίες με σκοπό την παροχή υπηρεσιών και τη

⁵⁹ Μ. Ματσαγγάνης, “Το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας αντιμέτωπο με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης”, *Σύγχρονα Θέματα*, 120, 2013, σελ. 51 - 52

⁶⁰ Μ. Σημίτη, “Κράτος και Εθελοντικές Οργανώσεις την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42, 2017, σελ. 36 - 37, 42

⁶¹ Νουκοκυράκης, Σαράφης, *Κοινωνική Προστασία ...*, σελ. 465

⁶² “Το Κράτος Πρόνοιας Στην Ελλάδα Είναι Πρωτίστως... Μη Κρατικό.” *Η Καθημερινή*, 2013, βλ. <https://www.kathimerini.gr/society/62895/to-kratos-pronoias-stin-elladaeinaprotistos-mi-kratiko/>, τ.π. 08/12/2022

δημιουργία καινούργιων δομών για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Η οικονομική κρίση μετέβαλε βίαια την διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας επιδεινώνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και αναδεικνύοντας μια νέα κατηγορία «αόρατων» στα μητροπολιτικά κέντρα της χώρας. Βάσει των στοιχείων της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής σχετικά με το εισόδημα του 2011, τα μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας οδήγησαν ένα υψηλό ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Κατά την περίοδο αυτή σημειώθηκε μια θεσμική μετάθεση ευθύνης όσον αφορά στην κοινωνική προστασία από το κράτος στην οικογένεια και την ιδιωτική πρωτοβουλία. Αυτή η μετάθεση οδήγησε στη διευρυμένη έλλειψη κοινωνικής προστασίας, αφού αρκετές οικογένειες πλήττονταν από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό μη μπορώντας να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των μελών τους, ενώ οι κοινωνικές δράσεις που εκδηλώθηκαν στη σφαίρα αυτή αναπόδραστα διαμορφώθηκαν σε στοχευμένη υποστήριξη των αδύναμων κοινωνικών ομάδων, όπως οι άποροι και οι άστεγοι.⁶³

Δεδομένου ότι το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα δεν ήταν ορθά προετοιμασμένο για την δημοσιονομική κρίση και όλα όσα επακολούθησαν, η κοινωνική προστασία φάνηκε ανεπαρκής την περίοδο που περισσότερο από ποτέ ήταν αναγκαία.⁶⁴ Η επαναθεμελίωση της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας και ο επανακαθορισμός της κοινωνικής προστασίας ως θεσμού, με στόχο την αποφυγή της υποβάθμισης του διευρυμένου κοινωνικού κράτους, προϋποθέτει την αρχή της παραγωγικότητας στη βάση μίας συζήτησης για τον ανασχεδιασμό του παραγωγικού προτύπου στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁶⁵

⁶³ Σημίτη ο.π., σελ. 36, 45-46, 48

⁶⁴ Σωτηρόπουλος, Μάνος Ματσαγγάνης, *Η Κοινωνική Πολιτική...*, σελ. 153.

⁶⁵ Δημουλάς, Σάββας Γ. Ρομπόλης, *Οικονομική Κρίση...*, σελ. 72

ΜΕΡΟΣ Β
ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

4.1. ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.

Στη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα υφίστανται ουσιώδεις πολιτικοοικονομικές αλλαγές και δημογραφικές προκλήσεις όπως η φτώχεια, η ανεργία, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η παγκοσμιοποίηση, η μετακίνηση πληθυσμών και η γήρανση του πληθυσμού αντίστοιχα. Εξαιτίας της διεθνούς δημοσιονομικής κρίσης, παρατηρήθηκε όξυνση των παραπάνω φαινομένων και η κοινωνική προστασία με τους αλληλεξαρτώμενους θεσμούς της, το κράτος, την αγορά και την οικογένεια, κλήθηκαν να τα αντιμετωπίσουν. Η κρίση συρρίκνωσε σημαντικά το κοινωνικό κράτος λόγω του περιορισμού των δαπανών και τα δεδομένα αυτά μετέβαλαν την άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Τον Δεκέμβριο του 2000 στη Νίκαια διαμορφώθηκε η ευρωπαϊκή ατζέντα κοινωνικής πολιτικής. Εκεί διατυπώθηκε το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, που υποστηρίζει τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με την ταυτόχρονη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών. Δεδομένου ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν εμποδίζεται από τις υψηλές κοινωνικές δαπάνες. Η μείωση του πληθωρισμού και η εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών αντικατοπτρίζουν τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη, η απασχόληση αυξάνεται και η κοινωνική συνοχή ενδυναμώνεται.

Η μεγαλύτερη πρόκληση θεωρείται η γήρανση του πληθυσμού που έχει οδηγήσει σε έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό συνταξιούχων, που συντηρείται από έναν μειούμενο αριθμό ενεργών εργαζόμενων. Η συμμετοχή των ηλικιωμένων στην παραγωγή προκαλεί προβληματισμό. Οι νέοι γονείς και ιδίως η γυναίκα-μητέρα πρέπει να ενισχύονται, προκειμένου να ισορροπούν την φροντίδα των παιδιών με την επαγγελματική τους καριέρα. Επίσης, οι μεταβολές στην αγορά εργασίας έχουν οδηγήσει κυρίως τις γυναίκες και τους νέους στην ανεργία. Παράλληλα, οι εργαζόμενοι με κανονική σύμβαση εργασίας πλήττονται από τις άτυπες μορφές εργασίας και απασχόλησης, όπως ευέλικτες μορφές εργασίας, μεταβλητότητα και αστάθεια. Οι μεταβολές αυτές υφίστανται και στην ελληνική πραγματικότητα οδηγώντας στην απώλεια ασφαλιστικών εισφορών και στη μη επανένταξη στον παραγωγικό ιστό. Η κοινωνική πολιτική οφείλει να προφυλάξει την εργασία και με

συνεχιζόμενες επενδύσεις στην εκπαίδευση να συμβάλει στην επανένταξη των αποκλεισμένων και των ανέργων στην παραγωγική λειτουργία.

Άλλη μία σημαντική πρόκληση της εποχής συνιστά και η οικονομική κρίση του καπιταλιστικού προτύπου, η οποία έχει συρρικνώσει τα κράτη πρόνοιας του ευρωπαϊκού Νότου. Το Σύμφωνο για το Ευρώ του 2011 αναφέρει ότι για τα μη οικονομικά βιώσιμα συνταξιοδοτικά συστήματα πρέπει να εφαρμοστούν μέτρα, όπως η μείωση των συντάξεων, η αύξηση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης ή ένας συνδυασμός των δύο. Στην Ελλάδα δεν έχει καταστεί εφικτή η αντιμετώπιση του διαρθρωτικού προβλήματος του κοινωνικού κράτους, παρά τις σημαντικές πιέσεις των διεθνών οργανισμών και τις εφαρμοζόμενες πολιτικές (συρρίκνωση κοινωνικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων).

Η παγκοσμιοποιημένη οικονομία παρουσιάζει ανισότητες και αποκλεισμούς και συντηρεί συνθήκες αθλιότητας στην υγεία των φτωχών. Γενικά, παρά το όφελος της υγείας από την εκμηδένιση των αποστάσεων και την πρόοδο της τεχνολογίας, η κατάργηση των συνόρων ευνόησε τη μεταφορά και εξάπλωση λοιμωδών νοσημάτων, όπως η πανδημία του κορωνοϊού, ενώ η όξυνση της περιβαλλοντικής μόλυνσης επιδείνωσε την κατάσταση στον τομέα της υγείας. Ο ρόλος του κράτους μεταβάλλεται και καθίσταται αναγκαία η συμμετοχή διεθνών οργανισμών στη χάραξη νέας πολιτικής υγείας. Τελευταία πρόκληση είναι οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές, με τον μεγάλο και ακαθόριστο αριθμό των μεταναστών και προσφύγων και την εντυπωσιακή αύξηση της παράτυπης μετανάστευσης. Μεταπολεμικά, η Ελλάδα εξαιτίας της γεωπολιτικής της θέσης κατέστη χώρα υποδοχής, λειτουργώντας ως κόμβος πριν από τη μετάβαση των μεταναστών σε χώρες της δυτικής Ευρώπης. Οι Συνθήκες (Schengen, Maastricht, Μαδρίτης, Amsterdam) ή η «είσοδος υπό προϋποθέσεις» στη Γαλλία ρύθμισαν μόνο την μετανάστευση. Η μεταναστευτική ροή έχει δημιουργήσει μια νέα εργοδοτική πρακτική με «εκβιαστική» διάθεση για πρόσληψη μεταναστών στη θέση γηγενών εργαζομένων με λιγότερες απαιτήσεις (χαμηλό ημερομίσθιο, αδήλωτη εργασία).⁶⁶

Οι παραπάνω ευρωπαϊκές προκλήσεις καθιστούν αναγκαίο από πλευράς Ένωσης τον σχεδιασμό για την αντιμετώπιση τους, ώστε να μην κλονιστούν οι βάσεις του ενωσιακού οικοδομήματος.

⁶⁶ Νοικοκυράκης, Σαράφης ο.π., σελ. 468 - 469

4.2. Οι «Αρχιτεκτονικές Διακυβέρνησης».

Τις τελευταίες δεκαετίες, αρκετοί διεθνείς οργανισμοί έχουν αναπτύξει διάφορες φιλόδοξες στρατηγικές που θέτουν μακροπρόθεσμους στόχους όπως η μείωση της φτώχειας, η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ή η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Μερικές από τις πιο εμβληματικές στρατηγικές προέρχονται κυρίως από τα Ηνωμένα Έθνη (ΟΗΕ), όπως οι «Αναπτυξιακοί Στόχοι της Χιλιετίας» 2000–2015 ή το «Στρατηγικό Πρόγραμμα για τη Μείωση της Φτώχειας» (PRSP) του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και της Παγκόσμιας Τράπεζας από το 1999. Κοινός παρανομαστής σε όλες αυτές τις στρατηγικές είναι η μακροπρόθεσμη, εξαιρετικά πολιτική και ολιστική προσέγγισή τους στα διεθνή πολιτικά προβλήματα, όπως επίσης η μεγάλη έμφαση σε στόχους προσανατολισμένους στο αποτέλεσμα και ο επανασχεδιασμός των υπαρχουσών οργανωτικών δομών για την υλοποίησή τους.

Ουσιαστικά, η προσπάθεια για παγκόσμιο συντονισμό έφερε τη συμμετοχή αρκετών διεθνών οργανισμών σε διάφορα επίσημα και, μερικές φορές, συμμετοχικά φόρα λήψης αποφάσεων. Η δημιουργία συντονισμένης δράσης για τη ταυτόχρονη αντιμετώπιση πολλαπλών συλλογικών και περίπλοκων μακροπρόθεσμων ζητημάτων συνιστά τον απώτερο στόχο αυτής της διεθνούς διακυβέρνησης. Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά, η Οικονομική και Νομισματική Ένωση και η Στρατηγική της Λισαβόνας αποτελούν παραδείγματα τέτοιων μακροπρόθεσμων στρατηγικών οικονομικής ανάπτυξης, που προσανατολίζονται στη δράση, με πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τα ως άνω παραδείγματα του ΟΗΕ. Ωστόσο, ο διάλογος σχετικά με τις επιπτώσεις αυτών των στρατηγικών ως προς τα αποτελεσματικά ή μη επακόλουθά τους τείνει να συγκαλύπτει ένα σημαντικό σύνολο ερωτημάτων σχετικά με τη φύση αυτών των νέων φαινομένων, την προέλευσή τους, τη χρονικά μεταβαλλόμενη δυναμική τους και τις δομικές επιπτώσεις στις ιδεατές και οργανωτικές διαστάσεις της διακυβέρνησης εντός των διεθνών οργανισμών. Οι κοινωνικές επιστήμες μολονότι περιέχουν μια πληθώρα εννοιών, προτείνεται η «αρχιτεκτονική διακυβέρνηση».

Οι «αρχιτεκτονικές διακυβέρνησης» συνιστούν μακροπρόθεσμες στρατηγικές και πολιτικές πρωτοβουλίες διεθνών οργανισμών για οριζόντια ζητήματα πολιτικής που εγκλωβίζονται σε δεσμεύσεις για στόχους και διαδικασίες. Είναι συγκεκριμένες μορφές θεσμικών ρυθμίσεων, που χαρακτηρίζονται από την αντιμετώπιση σύνθετων προβλημάτων με μία ολιστική και μακροπρόθεσμη προοπτική, από ουσιαστικούς

στόχους προσανατολισμένους στο αποτέλεσμα και από την υλοποίησή τους μέσα από συνδυασμό παλαιών και νέων οργανωτικών δομών εντός των διεθνών οργανισμών. Συχνά συνεπάγονται μια ανανεωμένη προσέγγιση του λόγου ύπαρξης του εν λόγω διεθνούς οργανισμού, με συμβολικές, κανονιστικές και δομικές επιπτώσεις. Η δημιουργία μιας αρχιτεκτονικής διακυβέρνησης οφείλεται σε μία σειρά παραγόντων, οι οποίοι εμπλέκονται σε στρατηγική και διαλεκτική αλληλεπίδραση με στόχο τον καθορισμό ενός συλλογικού πλαισίου αναφοράς για τη δράση τους. Οι «αρχιτεκτονικές διακυβέρνησης» ως αντικείμενο μελέτης προσφέρουν τη δυνατότητα σε ήδη καθιερωμένα θεωρητικά εργαλεία να εξηγήσουν το φαινόμενο, τη μεταβαλλόμενη φύση του και τον αντίκτυπό του στη διεθνή και ευρωπαϊκή πολιτική. Επισημαίνεται ότι δεν εκχωρούνται εκ των προτέρων συγκεκριμένες ιδιότητες σχετικά με την εσωτερική συνοχή, την αποτελεσματικότητα ή την αποδοτικότητα των αρχιτεκτονικών διακυβέρνησης, εντούτοις, ορισμένες αρχιτεκτονικές είναι πιο συνεκτικές, αποτελεσματικές ή αποδοτικές από άλλες.⁶⁷

Οι αρχιτεκτονικές διακυβέρνησης κινητοποιούν τους φορείς και θέτουν τις προϋποθέσεις για εμπλοκή σε διάφορες πολιτικές. Η Ένωση καταφέρνει να κεντρίσει την πολιτική προσοχή κυρίως σχετικά με μεγαλεπήβολα και μακροπρόθεσμα έργα. Εντούτοις, με την πάροδο του χρόνου αυτές οι αρχιτεκτονικές διακυβέρνησης φαίνεται να έχουν γίνει λιγότερο συγκεκριμένες· η ενιαία αγορά ήταν κατ' εξοχήν ένα έργο συνδεδεμένο με μια μεγάλη δέσμη των οδηγιών και την αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης. Συγκριτικά, η Οικονομική και Νομισματική Ένωση ήταν πιο ανοιχτή όσον αφορά τα μέλη και το τελικό σημείο άφιξης, αλλά συγκεκριμένα σήμαινε ένα ενιαίο νόμισμα για όσους επιθυμούσαν και μπορούσαν να ενταχθούν. Ήταν και παραμένει ασαφές σχετικά με τον ηθικό κίνδυνο και άλλα προβλήματα μετά την εφαρμογή. Οι ιδεατές συνιστώσες των αρχιτεκτονικών διακυβέρνησης δεν επιτυγχάνουν πάντα τους επίσημους στόχους τους, αλλά μπορεί να εξυπηρετούν ειδικά τη δημιουργία συναίνεσης γύρω από τις γνωστικές και οργανωτικές πτυχές της δημόσιας πολιτικής.⁶⁸

⁶⁷ S. Borrás, C. M. Radaelli, “The politics of governance architectures: creation, change and effects of the EU Lisbon Strategy”, *Journal of European Public Policy*, 18(4), 2011, σελ. 463 - 464

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 480 - 481

4.2.1 Στρατηγική της Λισαβόνας.

Κατά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στη Λισαβόνα το 2000, θεσπίστηκε μία νέα στρατηγική, η «Στρατηγική της Λισαβόνας», προκειμένου η Ευρωπαϊκή Ένωση να γίνει οικονομικά ανταγωνιστικότερη και να επιτευχθεί πλήρης απασχόληση μέχρι το 2010.⁶⁹ Η Στρατηγική αυτή διακρίνεται στην κοινωνική διάσταση της «Λισαβόνας Ι» (2000-2005) και στις κριτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της «Λισαβόνας ΙΙ» (2006-2010).⁷⁰

Η Στρατηγική της Λισαβόνας για την ανάπτυξη και την απασχόληση αποτελεί ίσως την πιο υψηλού προφίλ ενωσιακή πρωτοβουλία την δεκαετία του 2000 και μια από τις πιο εξέχουσες περιπτώσεις «αρχιτεκτονικών διακυβέρνησης» στην πολιτική της ΕΕ.⁷¹ Η στρατηγική αυτή αναπτύχθηκε και βασίστηκε σε τρεις πυλώνες. Ο οικονομικός πυλώνας προετοίμαζε τη μετάβαση σε μια πιο ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία της γνώσης, επισημαίνοντας την ανάγκη για συνεχή προσαρμογή στις εξελίξεις όχι μόνο της κοινωνίας της πληροφορίας αλλά και του τομέα της έρευνας και της ανάπτυξης. Ο περιβαλλοντικός πυλώνας, που προστέθηκε τον Ιούνιο του 2001, εστίαζε στον διαχωρισμό της οικονομικής ανάπτυξης από τη χρήση των φυσικών πόρων. Ο κοινωνικός πυλώνας επικεντρωνόταν στον εκμοντερνισμό του κοινωνικού μοντέλου και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από επενδύσεις σε ανθρώπινους πόρους. Τα κράτη μέλη κλήθηκαν να επενδύσουν στους τομείς της εκπαίδευσης και της κατάρτισης και να εφαρμόσουν μία ενεργό πολιτική απασχόλησης, προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβαση προς την οικονομία της γνώσης.⁷² Η ανταγωνιστικότητα, μια αμφισβητούμενη και δυναμική έννοια, ιδίως από την άποψη της χάραξης πολιτικής ήταν, εντούτοις, η βασική στόχευση. Όσον αφορά τη διακυβέρνηση, η στρατηγική περιελάμβανε τόσο τομείς πολιτικής όπου τα θεσμικά όργανα της ΕΕ έχουν αρμοδιότητα συνθηκών όσο και άλλους όπου η κλασική κοινοτική μέθοδος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Αυτή η προσπάθεια χρήσης νέων τρόπων διακυβέρνησης περιείχε ένα στοιχείο συντονισμού και

⁶⁹ “Στρατηγική της Λισαβόνας”, βλ. <https://www.espa.gr/el/Pages/DictionaryFS.aspx?item=397>, τ.π. 30/01/2023

⁷⁰ Α. Φερόνας, “Η Κοινωνική Διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική Πραγματικότητα”, *Κοινωνική Πολιτική*, 1, 2013, σελ. 2

⁷¹ Borrás, Radaelli ο.π., σελ. 465

⁷² “Στρατηγική της Λισαβόνας” ο.π.

ανταλλαγής πολιτικών μεταξύ των κρατών μελών μέσω της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού (ΑΜΣ).⁷³

Αναλυτικότερα, η ρητορική της Λισαβόνας Ι παρέπεμπε στη μετάβαση σε ένα νέο «ενεργό κοινωνικό κράτος» ή «κράτος κοινωνικής επένδυσης», που θα αντιμετώπιζε τους νέους κοινωνικούς κινδύνους. Σε αντιδιαστολή με αυτό, το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας σχεδιάστηκε για να παρέχει προστασία έναντι των παραδοσιακών κοινωνικών κινδύνων. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική πολιτική θεωρήθηκε ως παραγωγικός συντελεστής που συντελεί στην οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της απασχόλησης, ενώ επίσης η κοινωνική συνοχή ενισχύεται ιδίως μέσω της ένταξης στην αγορά εργασίας. Η έμφαση μετατοπίστηκε από τις παθητικές πολιτικές προς τις ενεργητικές πολιτικές, από την αναδιανομή και την άμεση παροχή κοινωνικής προστασίας προς την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και από την ισότητα των αποτελεσμάτων προς την ισότητα ευκαιριών. Η Λισαβόνα Ι ανέδειξε την κοινωνική πολιτική ως ένα πεδίο ίσης προτεραιότητας με την οικονομική πολιτική και την πολιτική απασχόλησης. Σε αυτή την αντίληψη οδήγησε η παραδοχή ότι η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική συνοχή και η αύξηση της απασχόλησης συνιστούν αμοιβαίους και αλληλεξαρτώμενους στρατηγικούς στόχους.

Με στόχο την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής, και δεδομένου ότι οι σχετικές πολιτικές άνηκαν κυρίως στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, επιδιώχθηκε η συνεργασία των κρατών μελών στο πεδίο της κοινωνικής ένταξης μέσα από την εφαρμογή της ΑΜΣ, γνωστή και ως Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη. Με την εκκίνηση της εφαρμογής της ΑΜΣ στην κοινωνική ένταξη το 2000 προτεραιότητα ήταν η υποστήριξή της μέσω της κατάλληλης τεχνοκρατίας. Παράλληλα, ένα πενταετές κοινοτικό πρόγραμμα δράσης και συνεργασίας (2002-2006) μεταξύ των κρατών μελών για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού υποστήριξε την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη. Το πρόγραμμα στόχευε στην ανταλλαγή καλών πρακτικών, στη συλλογή και ανάλυση στατιστικών στοιχείων και πολιτικών, καθώς και τη δικτύωση, στο ενωσιακό πλαίσιο, των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, των τοπικών και περιφερειακών αρχών που καταπολεμούν τους κινδύνους της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Εντούτοις, λίγα χρόνια αργότερα η κοινωνική διάσταση της Λισαβόνας Ι τέθηκε έντονα σε αμφισβήτηση κατά τη διάρκεια της ενδιάμεσης αξιολόγησής της.

⁷³ Borrás, Radaelli ο.π., σελ. 465

Μεταξύ άλλων, κατακρίθηκε για πλήθος προτεραιοτήτων, στόχων και συντονιστικών διαδικασιών, ελλιπή αποφασιστική πολιτική δράση και ελλιπή στρατηγική εστίαση. Η νέα Στρατηγική για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση, Λισαβόνα II, ήταν το αποτέλεσμα της αξιολόγησης αυτής το 2005. Οι τρεις κυρίαρχοι στόχοι της Λισαβόνας, ανάπτυξη, απασχόληση και κοινωνική συνοχή, έγιναν ουσιαστικά δύο, ανάπτυξη και απασχόληση. Έτσι πλέον, η μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού θεωρήθηκαν το επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης και της απασχόλησης, ενώ η συσχέτιση με την κεντρική ουσία της Λισαβόνας II επιτεύχθηκε μόνο θεωρητικά μέσω μιας αμοιβαίας ανατροφοδότησης και όχι στο πλαίσιο άμεσων διαδικασιών ή συνεργιών. Στο πλαίσιο αυτό και κατόπιν πολιτικής επιλογής, η ενίσχυση της κοινωνικής πολιτικής μέσω της οικονομικής ανάπτυξης συνεχίστηκε.⁷⁴

Πλέον σημαντική ήταν η αναδιοργάνωση της διαδικασίας σε τρία βασικά βήματα, όπως ο καθορισμός διάφορων ευρωπαϊκών ολοκληρωμένων κατευθυντήριων γραμμών, η εφαρμογή τους μέσω τριετών εθνικών μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων και η παρακολούθηση της προόδου ανά χώρα και συλλογικά. Ταυτόχρονα, ωστόσο, ένας αυξημένος αριθμός τομέων πολιτικής σε ενωσιακό επίπεδο συμμορφώθηκαν με ένα συμπληρωματικό κοινοτικό πρόγραμμα της Λισαβόνας· τομείς πολιτικής όπως η ρυθμιστική μεταρρύθμιση και η φορολογία των εταιρειών «λισταβονοποιήθηκαν», παίζοντας ρόλο για το γενικό στόχο της ανταγωνιστικότητας και επεκτείνοντας την εμβέλεια αυτής της στρατηγικής.⁷⁵

Σε μία συνολική αποτίμηση της κοινωνικής διάστασης της Στρατηγικής της Λισαβόνας, το βασικό κριτήριο αναμφισβήτητα ήταν η αποτελεσματικότητά της ως προς την τη δραστική μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέχρι το 2010 που είχε θέσει αφετηριακά ως στόχο. Βάσει αυτού απεδείχθη ατελέσφορη, καθώς το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για τις 15 χώρες που ήταν κράτη μέλη της ΕΕ το 2000, όχι μόνο δεν μειώθηκε στο τέλος της δεκαετούς εφαρμογής της αλλά αυξήθηκε από 15% σε 16.2%. Η αποτυχία αποδίδεται αφ' ενός στο περιεχόμενο των πολιτικών που προωθήθηκαν, ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι. Πράγματι, η υποβάθμιση της αναδιανομής και της διασφάλισης αξιοπρεπούς εισοδήματος για όλους και η απουσία ενός ποσοτικοποιημένου στόχου για τη μείωση της φτώχειας δεν επέτρεψαν την τελική μείωση της φτώχειας στην ΕΕ. Ακολούθως, η Λισαβόνα II προέβαλε εκ νέου τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη για την προτεραιότητα της

⁷⁴ Φερόνας, *Η Κοινωνική Διάσταση...*, σελ. 2, 4 - 7

⁷⁵ Borrás, Radaelli, *The politics of governance architectures...*, σελ. 465

οικονομικής ανάπτυξης και της απασχόλησης έναντι της κοινωνικής προστασίας και ένταξης. Αποκρύπτεται πως με την καθεαυτή αύξηση της απασχόλησης η μείωση της φτώχειας δεν επιτυγχάνεται, αφού οι χαμηλόμισθες μερικής απασχόλησης θέσεις εργασίας αυξάνουν την εργασιακή φτώχεια. Ωστόσο, η επίτευξη μιας ισορροπίας μεταξύ ενεργητικών πολιτικών, πολιτικών διατήρησης του εισοδήματος και ποιοτικών κοινωνικών υπηρεσιών για όσους απασχολούνται σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ή αδυνατούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά δύσκολη. Η μακρά περίοδο οικονομικής στασιμότητας, συνεπεία της οικονομικής κρίσης, οι αυξανόμενες εντάσεις στο πλαίσιο της Ευρωζώνης εντείνουν τη δυσαρέσκεια μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών για τον τρόπο που οι πολιτικοί ηγέτες διαχειρίζονται τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα.

Αφ' ετέρου, η αποτυχία αφορά και στην αβέβαιη συμβολή της μεθοδολογίας υλοποίησης της κοινωνικής διάστασης της Στρατηγικής της Λισαβόνας και την προώθηση αυτής στην ΕΕ. Η συμβολή της στην ανάδειξη των ζητημάτων ευρύτερα της κοινωνικής πολιτικής στην ευρωπαϊκή και εθνική πολιτική ατζέντα και στην εμπάθυνση των γνώσεων και την ανταλλαγή εμπειριών και καλών πρακτικών για τα ζητήματα αυτά. Από την άλλη, θεωρείται πολύ ήπια διαδικασία, που δεν επιβάλλει πολιτικές, δεν προβλέπει κυρώσεις κατά των κρατών μελών που δεν επιτυγχάνουν τους στόχους και σπανίως οδηγεί σε απτά αποτελέσματα. Η ΑΜΣ, λόγω θεσμικών και πολιτικών εμποδίων, συνιστά το βασικό διαθέσιμο εργαλείο για την προώθηση της κοινωνικής διάστασης της ΕΕ, προκειμένου να ενισχυθεί θεσμικά και να υποστηριχτεί πολιτικά με σκοπό να βελτιωθεί η αποτελεσματικότητά της.⁷⁶

Η Στρατηγική της Λισαβόνας ως προς την οικονομία και τις εθνικές μεταρρυθμιστικές διαδικασίες, ενώ κατάφερε να καλλιεργήσει μια ευρωπαϊκή συναίνεση για το περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων, δεν κατάφερε να επιτύχει αρκετά από τα φιλόδοξα σημεία αναφοράς και στόχους της. Η πιστωτική κρίση του 2008 και η επακόλουθη οικονομική ύφεση του 2009-2010 φαίνεται να ενίσχυσαν την αίσθηση του επείγοντος, καθιστώντας τη στρατηγική ακόμη πιο ορατή πολιτικά. Η επόμενη στρατηγική «Ευρώπη 2020» φαίνεται πως τηρεί τις διαδικασίες που καθορίστηκαν το 2005, βάσει κοινών στόχων, εθνικών προγραμμάτων μεταρρυθμίσεων και παρακολούθησης.⁷⁷

⁷⁶ Φερόνας ο.π., σελ. 7 - 9

⁷⁷ Borrás, Radaelli ο.π., σελ. 465

4.2.2. Ευρώπη 2020.

Η αρχή μιας νέας δεκαετίας συμβολικά σημαίνει αλλαγή και νέα ξεκινήματα. Μια τραπεζική κρίση που ξεκίνησε την προηγούμενη δεκαετία εξελίχθηκε σε δημοσιονομικό έλλειμμα και σε κρίση δημόσιου χρέους την επόμενη, ενώ παράλληλα εγείροντο ζητήματα σχετικά με την κοινωνική διακυβέρνηση στην Ένωση. Στο πλαίσιο αυτού του ρευστού πολιτικού περιβάλλοντος, η ΕΕ ανέπτυξε τη στρατηγική που διαδέχτηκε τη δεκαετία της «Λισαβόνα», την «Ευρώπη 2020», και δεσμεύτηκε για μια δεκαετία πρωτοβουλιών πολιτικής που αποσκοπούσαν στον μετασχηματισμό της ΕΕ. Το 2010 ήταν επίσης το πρώτο πλήρες έτος λειτουργίας των νέων διατάξεων της Συνθήκη της Λισαβόνας ως αντικατάσταση της αποτυχημένης Συνταγματικής Συνθήκης. Αυτές οι συνθήκες δημιούργησαν το θεσμικό και οργανικό πλαίσιο εντός του οποίου θα υλοποιηθεί η Ευρώπη 2020.⁷⁸

Τον Μάρτιο του 2010 η Επιτροπή δημοσίευσε τη νέα δεκαετή στρατηγική για την Ευρώπη, με την ονομασία «EU2020». Η Στρατηγική της Λισαβόνας και η επάρκεια της νέας στρατηγικής έπρεπε να αξιολογηθούν βάσει της πρόσφατης κρίσης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, που περιελάμβανε και έντονους κινδύνους χρεοκοπίας σε ορισμένα κράτη μέλη της ευρωζώνη πέρα από προβλήματα υψηλής ανεργίας και δημόσιας οικονομίας παντού στην Ευρώπη. Η μορφή και το βάθος της κρίσης όχι μόνο αποκάλυψαν θεμελιώδεις αδυναμίες της Στρατηγικής της Λισαβόνας αλλά και ταυτόχρονα απέδειξε πόσο ριζική οφείλει να είναι η αλλαγή στρατηγικής. Το διεθνές πλαίσιο διέφερε αρκετά επίσης. Οι μη ικανοποιητικές οικονομικές επιδόσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη στρατηγική της Λισαβόνας.⁷⁹ Η ΕΕ, μακριά από το να επιτύχει ηγετική θέση στο διεθνές εμπόριο που εδράζεται στη γνώση, αντιλήφθηκε ότι διευρύνεται το χάσμα μεταξύ των επιδόσεών της και των ΗΠΑ σε ετήσια βάση.⁸⁰ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, στις Η.Π.Α. ανθούσε η «νέα οικονομία» λόγω των περισσότερων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, των περισσότερων μη ρυθμισμένων αγορών και των υψηλότερων δεικτών επένδυσης σε κεφάλαιο γνώσης, γεγονός που επιβεβαιώθηκε από τους δείκτες ανάπτυξης και απασχόλησης που ήταν

⁷⁸ K. A. Armstrong, "The Lisbon Strategy and Europe 2020: From the Governance of Co-ordination to the Co-ordination of Governance", στο Copeland, P., Papadimitriou, D. (επιμ.), *The EU's Lisbon Strategy*, Palgrave Macmillan, London 2012, σελ. 208 - 209

⁷⁹ B.-Å. Lundvall, E. Lorenz, "From the Lisbon Strategy to EUROPE 2020" στο Nathalie Morel, Bruno Palier & Joakim Palme(επιμ.), *Towards a Social Investment Welfare State?: Ideas, Policies and Challenges*, 1st ed., Bristol University Press, σελ. 333 - 334

⁸⁰ D. Walburn, "Europe 2020", *Local Economy*, 25(8), 2010, σελ. 699

υψηλότεροι στις Η.Π.Α. Αντίθετα, η ανάπτυξη στην Ευρώπη πιστεύεται ότι παρεκωλύθη από τις ελλειπείς επενδύσεις στην έρευνα και τις ακαμψίες. Η «Ευρώπη 2020» εισήχθη σε μία πολύ διαφορετική περίοδο, όπου οι Η.Π.Α. και η Ευρώπη υπέφεραν από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, όπου η κύρια πρόκληση ανταγωνιστικότητας προέρχεται από την Κίνα και την Ινδία παρά από τις Η.Π.Α. και όπου η οικολογική κρίση βρισκόταν ψηλά στην ατζέντα.

Σε αντίθεση με τη Στρατηγική της Λισαβόνας, που προέκυψε από μια πρωτοβουλία της εθνικής κυβέρνησης στην Πορτογαλία και ως αποτέλεσμα διεργασιών των εθνικών κυβερνήσεων με τη συμμετοχή διεθνών εμπειρογνομώνων, η νέα στρατηγική «ΕΕ 2020» προετοιμάστηκε εσωτερικά από την Επιτροπή και κατόπιν αυτού το κοινό κλήθηκε να υποβάλει σχόλια και προτάσεις διαδικτυακά. Αυτές οι διαφορές στη διαδικασία και το πλαίσιο αντικατοπτρίζουν ως ένα βαθμό το περιεχόμενο της νέας στρατηγικής,⁸¹ που τέθηκε στο πλαίσιο της τελευταίας διετίας οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης. Ο στόχος αυτής ήταν η αποτροπή της βαθμιαίας ευρωπαϊκής πτώσης στη δεύτερη θέση της νέας παγκόσμιας τάξης, δημιουργώντας ερωτήματα για τη Στρατηγική της Λισαβόνας, όταν, παρά την αναπτυσσόμενη παγκόσμια οικονομία, η σχετική παρακμή της Ε.Ε. βρισκόταν ήδη εν εξελίξει. Οι προτεραιότητες της Ευρώπης 2020 ήταν η «έξυπνη ανάπτυξη» της οικονομίας μέσα από την γνώση και την καινοτομία, η «βιώσιμη ανάπτυξη» μέσω μιας αποτελεσματικότερης, ανταγωνιστικότερης και πιο πράσινης οικονομία και η «ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς» με στόχο την οικονομία πλήρους απασχόλησης προσφέροντας κοινωνική και εδαφική συνοχή.

Η πρωτοβουλία Ευρώπη 2020 φαίνεται να υπέθετε ότι η οικονομία είχε ξεπεράσει την καταιγίδα και ότι η πρόκληση ήταν να καλυφθεί το έδαφος που χάθηκε μεταξύ 2008-2010. Η πραγματικότητα για ορισμένα κράτη μέλη ήταν πολύ διαφορετική, καθώς οι αποπληθωριστικές πολιτικές για την υπεράσπιση του ευρώ, αντί για την τόνωση της ανάπτυξης, σήμαναν την πιθανή συρρίκνωση των οικονομιών τους. Μια ακόμη από τις «εμβληματικές πρωτοβουλίες» στην Ευρώπη 2020 είχε τον τίτλο «Νεολαία σε κίνηση», που προωθούσε όχι μόνο τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης και της κατάρτισης στην ΕΕ, αλλά και τη νεανική επιχειρηματικότητα, προκειμένου να ενισχυθεί η διεθνής ελκυστικότητα της Ευρώπης. Ωστόσο, η πρωτοβουλία αυτή περιγράφει πιο εύστοχα τη συμμετοχή σε

⁸¹ Lundvall, Lorenz ο.π., σελ. 334

αυτή από νέους σε χώρες όπως η Ελλάδα, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιρλανδία, ακόμη και η Ιταλία και η Γαλλία, προκειμένου να ξεφύγουν από το δυσοίωνο μέλλον τους στις χώρες καταγωγής τους. Εντούτοις, αυτό δημιούργησε πίεση στις περιοχές της ΕΕ με διαθέσιμες θέσεις εργασίας, λειτούργησε ενάντια στην πολιτική συνοχή και οδήγησε στην μετακίνηση πολλών νέων εντελώς εκτός της ΕΕ.

Η Ευρώπη 2020 δεν φάνηκε να ανταποκρίνεται στην πρόκληση, δεδομένης και της υγειονομικής κρίσης που ξέσπασε στις αρχές του 2020. Η Επιτροπή οφείλει να επανεξετάσει τον ρόλο της στην οικονομική ανάπτυξη και να αρχίσει να οικοδομεί πολιτική συναίνεση γύρω από το τι είναι σημαντικό, ρεαλιστικό και εφικτό. Η ΕΕ έρχεται ολοένα και περισσότερο σε δεύτερη θέση έναντι των εθνικών συμφερόντων για πολλά κράτη μέλη. Η Γερμανία έχει ήδη δείξει απρόθυμη να σώσει τις ασθενέστερες οικονομίες. Η ιδέα της συντονισμένης πολιτικής δράσης γύρω από τη στρατηγική «Ευρώπη 2020» φαίνεται ουτοπική και είμαστε όλοι φτωχότεροι γι' αυτήν.⁸²

4.2.3. Συγκριτική Αποτίμηση Πολιτικών.

Η Στρατηγική της Λισαβόνας σήμαινε ότι η ίδια η Ένωση έθεσε ως νέο στρατηγικό στόχο να καταστεί οικονομικά πιο ανταγωνιστική και δυναμική βάσει της γνώσης, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή. Η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτούσε μία συνολική στρατηγική με σκοπό την ομαλή μετάβαση μεταξύ της οικονομίας και της κοινωνίας, καθώς θα βασιζόταν σε καλύτερες πολιτικές για την κοινωνία της πληροφορίας, την έρευνα και ανάπτυξη, καθώς και για την επιτάχυνση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων.⁸³ Οι κριτικές για τη Στρατηγική της Λισαβόνας έχουν εστιάσει τόσο στην ήπια φύση της επιρροής της ΕΕ όσο και στον κάπως σκληρότερο χαρακτήρα των εσωτερικών πολιτικών και των πολιτικών εξηγήσεων είτε για την απουσία σημαντικής αλλαγής πολιτικής είτε τουλάχιστον για τη διακύμανση της κλίμακας και για τις επιπτώσεις της επιρροής της ΕΕ.⁸⁴

Αυτή η αδιαμφισβήτητη θέση της Στρατηγικής στην ευρωπαϊκή ατζέντα την περίοδο 2000–2010 καθώς και το μέλλον της για την ατζέντα του 2020 οφείλεται

⁸² Walburn ο.π., σελ. 699 - 700, 702

⁸³ Lundvall, Lorenz ο.π., σελ. 334

⁸⁴ Armstrong ο.π., σελ. 209

κυρίως σε τρεις λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με τη σημαντική διεύρυνση στο πεδίο της δημόσιας δράσης της ΕΕ για την οικονομική ανάπτυξη που πέτυχε η Στρατηγική της Λισαβόνας. Η εστίαση της στρατηγικής στην ανταγωνιστικότητα και την οικονομία της γνώσης επέκτεινε την ενιαία αγορά και ενίσχυσε την οικονομική διάσταση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ), ενώ παράλληλα τις υπερέβη, επισημαίνοντας τη σημασία της πλαίσιο για την ανάπτυξη. Από πολλές απόψεις, η στρατηγική αυτή, ως μια έκτακτη διαδικασία πνευματικής κινητοποίησης σε όλη την Ευρώπη και πέραν αυτής, άφησε τα ίχνη της σε αρκετές εκθέσεις ορόσημο, όπως η έκθεση Sapir. Μεγάλο μέρος αυτής της πνευματικής κινητοποίησης σχετίζεται με τη διαμόρφωση του περιεχομένου και της εννοιολογικής εμβέλειας της ατζέντας, όσο και με τη δημιουργία ιδιαίτερων προσδοκιών για το τι μπορεί να επιτευχθεί. Κατά μία έννοια, το επίκεντρο της ανταγωνιστικότητας της ατζέντας έχει θεωρηθεί ως ο λόγος ύπαρξης της ΕΕ.⁸⁵

Ανάμεσα στη Στρατηγική της Λισαβόνας και τη «Ευρώπη 2020» αξίζει να επισημανθούν δύο διαφορές. Πρώτον, οι φιλοδοξίες έχουν γίνει πιο μετριοπαθείς. Η δεύτερη δεν υποσχέθηκε ότι η Ευρώπη θα γίνει η πιο ανταγωνιστική περιοχή του κόσμου και εύλογα γίνεται αντιληπτό ότι η οικονομική κρίση είχε σοβαρό αρνητικό αντίκτυπο στην απασχόληση και το εισόδημα. Δεύτερον, ενώ η Στρατηγική της Λισαβόνας απέβλεπε στη βασισμένη στη γνώση ανάπτυξη με κοινωνική συνοχή, η επόμενη στρατηγική προσέθεσε μία νέα μείζονα προτεραιότητα στη διάσταση της βιώσιμης ανάπτυξης. Ωστόσο, η στρατηγική της ΕΕ για τη βιώσιμη ανάπτυξη στην πραγματικότητα προηγείται από τη Στρατηγική της Λισαβόνας, η οποία λειτούργησε αρχικά ως παράλληλη και ξεχωριστή στρατηγική.⁸⁶

Είναι πολύ νωρίς για την αξιολόγηση των αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν στο περιβάλλον της εσωτερικής πολιτικής στο πλαίσιο της Ευρώπης 2020. Αντίθετα, η προσέγγιση εδώ εστιάζει σε δύο άλλες εκφάνσεις του εξευρωπαϊσμού, την Ευρώπη ως «πρόγραμμα πολιτικής ενοποίησης» και τον εξευρωπαϊσμό ως «οικοδόμηση θεσμών».⁸⁷ Η αξιοπιστία αυτού του νέου και καινοτόμου σχεδίου δράσης εξαρτάται από την ποιότητά του και τα διδάγματα από την αποτυχία της Λισαβόνας, χωρίς ποτέ να έχει γίνει ενδελεχής επανεξέταση του τι πήγε λάθος με αυτή. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είναι υπαίτια αφ' ενός για την αποτυχία της να καταστήσει σαφή την

⁸⁵ Borrás, Radaelli, *The politics of governance architectures...*, σελ. 466

⁸⁶ Lundvall, Lorenz, *From the Lisbon Strategy...*, σελ. 336

⁸⁷ Armstrong, *The Lisbon Strategy and Europe 2020...*, σελ. 209

έλλειψη αρμοδιότητάς της σε πολλούς τομείς πολιτικής και να προσαρμόσει τις προτεινόμενες δράσεις της στην πραγματικότητα και αφ' ετέρου για την έλλειψη πολιτικής βούλησης σχετικά με την ανάληψη αποτελεσματικής δράσης.⁸⁸ Τα ερωτήματα που αναδύονται, συνεπώς, είναι αν υφίσταται ακόμη μια κοινωνική διάσταση στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αν αποτελεί, πράγματι, η Ευρώπη 2020 την κατάλληλη στρατηγική για την αντιμετώπιση των προβλημάτων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, που αντιμετωπίζει ολοένα και αυξανόμενος αριθμός πολιτών της ΕΕ και τέλος, αν συνιστά η Ευρώπη 2020 ένα βήμα εμπρός ή ένα πισωγύρισμα σε σχέση με την προκάτοχό της, όσον αφορά την κοινωνική της διάσταση.⁸⁹

⁸⁸ Walburn, *Europe 2020*, σελ. 702

⁸⁹ Α. Φερόνας, *Η Κοινωνική Διάσταση...*, σελ. 2

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μιλώντας για τον κοινωνικό αποκλεισμό η συζήτηση εκκινεί αφηρητικά από την πολιτική αποδοχή της «κοινωνίας των 2/3» στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, όπου ακόμη και όταν οι περισσότεροι ευημερούν, υφίστανται και αυτοί που διαβιούν σε συνθήκες απόλυτης ένδειας και στο περιθώριο της κοινωνίας, το 1/3. Από την πλειοψηφία των ανθρώπων γίνεται αποδεκτή η «κοινωνία των 2/3», διότι είχε γίνει προηγουμένως αποδεκτή μια «κοινωνία 3/4», των 4/5 κ.ο.κ. Ως εκ τούτου, πέρα από απόλυτη φτώχεια, περιθωριοποίηση, εγκατάλειψη και διακρίσεις, ταυτοχρόνως τίθενται στη συζήτηση οι κίνδυνοι που δημιουργούνται για τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα από τις ανεξέλεγκτες αλλαγές στη διεθνή οικονομική σκηνή.

Η πολιτική αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, προκειμένου να είναι αποτελεσματική, εξαρτάται από τη συνειδητοποίηση ότι η ίδια πρέπει να καταστεί μέρος ενός γενικότερου πολιτικού προσανατολισμού σε βασικές ανθρώπινες αξίες και δευτερευόντως από τα εξειδικευμένα μέτρα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Ως φαινόμενο ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά απειλή για τις δυτικές κοινωνίες, επειδή υποσκάπτονται οι βασικές αξίες τους, όπως αυτές εκφράστηκαν στη Γαλλική Επανάσταση, και ενέχεται ένα σπέρμα κοινωνικού αυτοματισμού. Η άνοδος, επιπροσθέτως, των ρατσιστικών και των ακροδεξιών ρευμάτων δείχνει την πιθανή πορεία της ανθρωπότητας, εάν δεν εφαρμοσθεί σχετικά μια ολοκληρωμένη πολιτική. Συνεπώς, αυτή η έλλειψη συνείδησης λείπει διαχρονικά από την πολιτική αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, εάν αυτή υπήρχε, η πολιτική αντιμετώπισης του φαινομένου αυτού θα συνιστούσε απαραίτητο στοιχείο πολιτικής σε κάθε τομέα.

Η πεποίθηση και η αίσθηση περί κοινωνικού καθήκοντος τελικά ενισχύουν την αξία της αλληλεγγύης στην ανθρώπινη κοινωνία. Μένει όμως να δούμε εάν αυτή η αντίληψη θα υιοθετηθεί από την κοινωνία συνολικά. Ίσως να χρειάζεται ένα “έτος καταπολέμησης της φτώχειας” από έναν οργανισμό όπως ο ΟΗΕ, για να γίνει σαφές ότι ολόκληρη η ανθρωπότητα περικλείεται σε κάθε άνθρωπο και η προσβολή οποιουδήποτε ανθρώπου συνεπάγεται προσβολή ολόκληρης της ανθρωπότητας και προσβολή του καθένα μας και της καθεμιάς μας ξεχωριστά.⁹⁰

⁹⁰ Γ. Τσιάκαλος, “Κοινωνικός Αποκλεισμός και Αλληλεγγύη”, *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 61-62, 1995, βλ. http://users.uth.gr/gtsiakal/exclusion/excl_allileggh_ts.htm, τ.π. 18/2/2023

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική:

- Αντωνοπούλου, Μαρία, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2008.
- Αράπογλου, Β. Π., “Καθεστώτα αποκλεισμού, οι αλήθειες και οι παραλλαγές τους: Διάγραμμα μελέτης του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118, 2016.
- Δημουλάς, Κ., “Σάββας Γ. Ρομπόλης, Οικονομική Κρίση Και Κράτος. Από Το Κράτος Πρόνοιας Στο Κράτος Φιλανθρωπίας, Εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2012.” *Social Cohesion and Development*, 8(1), 2013.
- “Ετήσια Έκθεση Για Την Αναπηρία”, *Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας*, 2021.
- Ματσαγγάνης, Μάνος, “Το κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας αντιμετώπιζε με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης”, *Σύγχρονα Θέματα*, 120, 2013.
- Ματσαγγάνης, Μάνος, “Φτώχεια Και Κοινωνική Προστασία Στην Ελλάδα της Κρίσης”, στο Τζένιφερ Καβουνίδη (επιμ.) *Κοινωνική Συνοχή και Οικονομική Κρίση: Δεδομένα, Μαθήματα Και Προοπτικές Ανάπτυξης*, Κέντρο Προγραμματισμού Και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα 2014.
- Ματσαγγάνης, Μάνος, Χρύσα Λεβέντη, Ελένη Καναβιτσά & Μαρία Φλεβοτόμου, “Μια Αποδοτικότερη Πολιτική για την Καταπολέμηση της Ακραίας Φτώχειας”, *Διανέοσις*, 2017.
- Μπαλούρδος, Διονύσης, “Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές, στο Διονύσης Μπαλούρδος, Μαρία Πετράκη (επιμ.), *Νέα Φτώχεια & Κοινωνικός Αποκλεισμός Πολιτικές Καταπολέμησης & Καθιέρωση Ενός Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος*, Βουλή Των Ελλήνων, Αθήνα 2012.
- Μπαλούρδος, Δ., Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Καταπολέμηση των Διακρίσεων: Τάσεις-Προκλήσεις – Πολιτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.
- Μπαλούρδος, Δ., Ν. Σαρρής Α. Τραμουντάνης, Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες και Διακρίσεις στην Αγορά Εργασίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.
- Νοικοκυράκης, Γ., Π. Σαράφης, “Κοινωνική Προστασία και Προκλήσεις του Ευρωπαϊκού Κράτους Πρόνοιας”, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 35(4), 2018.
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα, *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Τόπος, Αθήνα 2012.
- Πετμεζίδου, Μαρία, “Ο Διάλογος για την Παγκόσμια Φτώχεια”, στο Μαρία Πετμεζίδου, Χρίστος Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Εξάντας, Αθήνα 2004.
- Ρομπόλης, Σάββας Γ., “Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος”, *Κοινωνική Πολιτική*, 1, 2013.
- Σημίτη, Μαριλένα, “Κράτος και Εθελοντικές Οργανώσεις την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42, 2017.
- Schnapper, Dominique, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση: Μια Σύγχρονη Προσέγγιση*, μτφρ.

- Ξενοφών Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα 2008.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Α., “Μάνος Ματσαγγάνης, Η Κοινωνική Πολιτική Σε Δύσκολους Καιρούς: Οικονομική Κρίση, Δημοσιονομική Λιτότητα Και Κοινωνική Προστασία, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2011, 231 Σελ.,” *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 39, 2017.
- Townsend, Peter, “Για μία Αναθεώρηση της Διεθνούς Κοινωνικής Πολιτικής ενάντια στη Φτώχεια”, στο Μαρία Πετμεζίδου, Χρίστος Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια Και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Εξάντας, Αθήνα 2004.
- Φερόνας, Ανδρέας, “Η Κοινωνική Διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική Πραγματικότητα”, *Κοινωνική Πολιτική*, 1, 2013.
- Φερόνας, Ανδρέας, *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Διώνικος, Αθήνα 2019.
- Χρυσόγονος, Κώστας, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

Ιστοσελίδες:

- Καϊδατζής, Α., “Πώς λειτουργούν τα κοινωνικά δικαιώματα;”, *SyntagmaWatch*, 2019.
- “ΛΟΑΤΚΙ+: Η σωστή ορολογία που πολλοί δεν γνωρίζουν για τη κοινότητα”, *TaNea.Gr*, 2022.
- “Πώς να υπολογίσεις πόσοι άνθρωποι είναι γκέι”, *LiFO.Gr*, 2015.
- “Ρομά στην Ελλάδα”, *Wikipedia.Org*.
- “Το Κράτος Πρόνοιας Στην Ελλάδα Είναι Πρωτίστως... Μη Κρατικό.”, *Η Καθημερινή*, 2013.
- Τσιάκαλος, Γιώργος, “Κοινωνικός Αποκλεισμός και Αλληλεγγύη”, *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 61-62, 1995.

Ξενόγλωσση:

- Armstrong, Kenneth A., “The Lisbon Strategy and Europe 2020: From the Governance of Co-ordination to the Co-ordination of Governance”, στο Copeland, P., Papadimitriou, D. (επιμ.), *The EU's Lisbon Strategy*, Palgrave Macmillan, London 2012.
- Borrás, Susana & Claudio M. Radaelli, “The politics of governance architectures: Creation, change and effects of the EU Lisbon Strategy”, *Journal of European Public Policy*, 18(4), 2011.
- Lundvall, Bengt-Åke, and Edward Lorenz, “From the Lisbon Strategy to EUROPE 2020”, στο Nathalie Morel, Bruno Palier, and Joakim Palme (επιμ.), *Towards a Social Investment Welfare State?: Ideas, Policies and Challenges*, 1st ed., Bristol University Press, Bristol 2012.
- Rapti, Vasiliki, “The Postwar Greek Welfare Model within the Context of Southern European Welfare”, στο Gro Hagemann (επιμ.), *Reciprocity and Redistribution: Work and Welfare Reconsidered*, Edizioni Plus - Pisa University Press, Pisa 2007.
- Walburn, David, “Europe 2020”, *Local Economy*, 25(8), 2010.

